

Akademikerne i dansk politik i det 19. århundrede

NOGLE SYNSPUNKTER

AF

POVL BAGGE

EMNET er omfattende og har internationalt perspektiv. I det 19. årh. havde akademikerne som bekendt både i og udenfor Danmark en storhedstid som politikere. Jeg minder eksempelvis om embedsmændene i det norske Storting, professorernes betydning for den liberale bevægelse i Tyskland, den rolle advokaterne spillede i det franske parlament, Oxford- og Cambridgemændenes dominerende indflydelse i engelsk politik. Her skal jeg begrænse mig til kongeriget Danmark og nøjes med at give bidrag til at besvare et par vigtige spørgsmål: hvor stort var akademikertallet i vore politiske forsamlinger, hvorfor fik akademikerne så megen politisk indflydelse, hvordan og hvorfor ændredes i tidens løb sammensætningen af den gruppe akademikere som var aktive politikere, og hvad betød det for dansk politik at så mange akademikere deltog deri? Mine betragtninger vedrører især perioden fra ca. 1830 til ca. 1866. Selv med denne begrænsning må meget blive antydninger og formodninger. Også på dette område venter adskillige forskningsopgaver af socialhistorisk og anden art på at blive løst.

Ved akademikere forstås i det følgende mænd med studenterexamen. Så længe den klassiske lærde skole bestod, d.v.s. indtil skoleloven 1871 og tildels i resten af århundredet, var denne examen kendetegnet på en speciel dannelse der skilte dens indehavere skarpt fra resten af befolkningen. Uanset om studenterne afsluttede deres studier på universitetet eller ej, uanset om de blev embedsmænd eller gik over i praktiske erhverv, har det været regelen at de følte sig og blev opfattet som en gruppe med en særlig kultur. Det ville derfor være besynderligt hvis f.e. student Carl Ploug ikke her blev regnet til akademikerne.

I det 19. årh. var de danske akademikere ikke nogen stor gruppe. 1948, inden den explosive forøgelse af studentertallet, bestod godt 2850 studenterexamen, og knap 1600 blev immatrikuleret ved vore to universiteter. Årsgennemsnittet for danske immatrikulerede (nordmænd ikke medregnet) 1801–1870, da det store flertal af studenter endnu fortsatte ved universitetet, var 148, mindre end i det sidste tiår af 18. årh. Det samme gælder endnu årsgennemsnittet i 1870'erne. Tallet svinger ganske vist fra årti til årti. I 1830'erne og 1860'erne var årsgennemsnittet henholdsvis 179 og 201, i 1840'erne 129 og i 1850'erne 148. Men mens kongerigets befolkning blev fordoblet, var langtidsbevægelsen i de årlige studentertal kun ringe.¹

Så meget mere bemærkelsesværdigt er det at så mange akademikere havde sæde i stænderne, i den grundlovgivende Rigsforsamling, på Rigsdagen og i Rigsrådet.² Talmæssigt – procentuelt og et par steder også absolut – nåede akademikerne deres højeste i Rigsforsamlingen, på Rigs-

¹ Falbe-Hansen og Scharling: *Danmarks Statistik V*, 1881, s. 14 ff, jfr. H. P. Selmer: *Kjøbenhavns Universitets Aarbog 1837–38*. Svingningerne fra tiår til tiår kunde fortjene at blive analyseret af en statistiker i samarbejde med en historiker. I *Danmarks Statistik* også oplysninger om antallet af kandidater, især teologer og jurister, i samme periode. Hvordan de sidste tal forholdt sig til de skiftende muligheder for at få ansættelse, vil kræve en særlig undersøgelse. Spørgsmålet blev berørt i Folketinget 1859–60, hvor Tscherning hævdede at der var overproduktion af akademikere (*Folketingstidende* 1859–60, sp. 2327, jfr. 2310). I den følgende samling indrømmede Monrad at der var en vis rigelighed af teologiske kandidater. Han meddelte en statistik over ansættelsen af jurister der blev kandidater 1840–44 og 1845–49. Den viste at resp. 59 % og 74 % blev embedsmænd (*Folketingstidende* 1860–61, sp. 1542 ff, 1554).

² Denne afhandlings tal vedr. akademikerpolitikere bygger hovedsagelig på de biografiske oplysninger i Hans Jensen: *De danske Stænderforsamlings Historie II*, 1934, og Victor Elberling: *Rigsdagens Medlemmer gennem 100 Aar I–II*, 1949, samt på J. P. Jensen: *Valgene til Rigsdagen i 80 Aar*, 1929. Jeg har for hver valgperiode fundet det højeste antal akademikere der samtidig sad i en af de politiske forsamlinger, og på grundlag af disse tal beregnet gennemsnitstallene for de længere årrækker. Disse gennemsnit er kun lidt højere end gennemsnittet beregnet på grundlag af minimumstallene for hver valgperiode vilde være; de er tilstrækkelig nøjagtige til mit formål, som er at angive størrelsesordenen af og bevægelsen i akademikertallene. Hovedlinien i den udvikling som mine tal viser, er for Rigsdagens vedkommende ikke meget forskellig fra de resultater m.h.t. »universitetsuddannede« rigsdagsmænd, resp. tjenestemænd, som Elberling kommer til ved at undersøge 7 af de 31 folketingsvalg og 4 af de 20 landstingsvalg 1849–1915 (*Den danske Rigsdag 1849–1949*, IV, 1949, s. 361 ff, 369). Se også Falbe-Hansen og Scharling: *Danmarks Statistik*, Supplementsbind, 1891, s. 447f. – Blandt de næsten 400 akademikere i de politiske forsamlinger 1848–1901 (jeg har talt 386) har jeg medregnet ca. 70 studenter der ikke har bestået en afsluttende universitetsexamen. Adskillige af dem har begyndt et egentligt universitetsstudium, nogle har fortsat med anden højere uddannelse. Formodentlig har jeg overset nogle af dem der ikke nåede videre end til studenterexamen, og regnefejl og inkonsekvenser har næppe kunnet undgås. Forhåbentlig er de ikke alvorlige.

dagen i den første valgperiode³ og blandt de kongerigske medlemmer i oktoberforfatningens Rigsråd og novemberforfatningens Landsting, altså omkring 1850 og 1860. I hver af disse forsamlinger (grupper) besatte akademikerne over halvdelen af pladserne, i de to sidste over $\frac{2}{3}$.⁴ Procenten af medlemmer med høj uddannelse var endnu større. F. e. havde flere af de mange officerer i Rigsdagen gennemgået en intellektuel træning på Den militære højskole, som i kvalitet formentlig kunde måle sig med de fleste akademikers. Af de højtuddannede politikere som ikke var studenter er alene Andræ her medregnet blandt akademikerne. Den spinkle formelle begrundelse er at han blev æresdoktor ved universitetet, den reelle at han var videnskabsmand, i sin holdning til politik repræsenterede en akademikertype, og privat og politisk tilhørte et akademikermilieu. »Andræ er en matematiker, foret med en militær; han har ret, det er nummer eet, nummer to: han vil lystres«, skrev Vilh. Topsøe.⁵

De nævnte tal er jo ikke overraskende. Det er mindre kendt hvilken rolle akademikerne spillede i Provinsialstænderne. I Roskilde var gennemsnitlig omtrent $\frac{2}{5}$ af de 70 (fra 1844-68), i Viborg omtrent $\frac{3}{10}$ af de 55 deputerede akademikere, og det skønt besiddelse (herunder fæste) af fast ejendom af ret høj værdi i almindelighed var betingelse for at blive valgt. Kun for de tre repræsentanter for gejstligheden og universitetet i hver af forsamlingerne og de tre repræsentanter for Island og Færøerne (fra 1844 den ene repræsentant for Færøerne) i Roskildeforsamlingen, alle kongevalgte, gjaldt dette ikke. 1852-53 var henvend halvdelen af Folketingets medlemmer akademikere, men for hele perioden 1853-66 var den gen-

³ 1849-52, d. v. s. på et tidspunkt da flere senere nationalliberale akademikere sluttede sig til Venstre, og efter et folketingsvalg hvor bondevennernes holdning overfor visse nationalliberale endnu var forsonlig. Jfr. Neergaard: Under Junigrundloven I, 1892, s. 580 ff og Povl Bagge i Johan Nicolai Madvig. Et Mindeskraft I, 1955, s. 126 ff.

⁴ Rigsforsamlingen havde 152 medlemmer, deraf 38 kongevalgte, eekammerriksrådet 47 kongerigske medlemmer, deraf 12 kongevalgte (for 12 år), 18 valgt af Rigsdagen, 17 ved umiddelbare valg. Af kongerigske medlemmer var der i novemberforfatningens Landsting 64, deraf 12 kongevalgte (for 12 år), i dens Folketing oprindeligt 101, efter valgkredsændringerne som følge af Wienfreden 102. I alle tre forsamlinger var over halvdelen af de kongevalgte medlemmer akademikere. Rigsdagens Folketing havde til april 1866 101, fra april dette år til 1895 102, og 1895-1918 114 medlemmer. Junigrundlovens Landsting havde 51, 1866-grundlovens 66 medlemmer, deraf 12 kongevalgte (for livstid). Hvis de ønskede det fik de kongevalgte fra eekammerriksrådet sæde i novemberforfatningens Landsting, og dettes kongevalgte medlemmer i 1866-forfatningens Landsting, indtil de 12 år fra deres første udnævnelse var udløbet. Til de kongerigske medlemmer regnes her medlemmer for Færøerne, i Roskilde stænder og Rigsforsamlingen tillige repræsentanter for Island.

⁵ Vilhelm Topsøe: Udvalgte Skrifter ved Vilh. Andersen og Helge Topsøe-Jensen I, 1923, s. 349.

nemsnitlige akademikerprocent i Tinget lidt mindre end i Roskilde stænder; den laveste procent var i valgperioden 1853–54. Under 1866-forfatningen sank tallet. Akademikernes gennemsnitsandel i Folketinget 1866–95 var dog lidt over $\frac{1}{3}$, med lavpunktet 1872–73 efter Det forenede Venstres valgsejr, men i øvrigt ligesom 1853–66 uden nogen klar tendens til op- eller nedgang. En stærkere tilbagegang kom med forligsmødestændernes valgsejr 1895. 1895–1918 var gennemsnittet lidt over $\frac{1}{5}$ med de laveste tal i årene 1898–1909. I Landstinget er der en klar nedgangslinie fra 1849 til 1866, men for hele denne periode var gennemsnittet dog over $\frac{2}{5}$. Derimod var forholdene nogenlunde stabile 1866–1902, med et kun lidt lavere gennemsnit. I dette Ting, hvor de politiske bevægelser gjorde sig langsommere gældende, kom den stærke tilbagegang med valget 1902, og 1902–18 var gennemsnitsprocenten under 30.

Lige fra 1830erne til slutningen af det 19. årh. var akademikernes andel af pladserne i vore politiske forsamlinger væsentlig større end i første halvdel af vort århundrede.⁶ I hvert fald i en stor del af den her behandlede periode turde deres arbejdsindsats have været endnu mere omfattende og vægtig end medlemstallene antyder. Fra stændertiden trak de det tunge læs i debatten i salen, i udvalgene, som forfattere af betænkninger og som ordførere. Oktober 1860 skrev folketingsmand Sofus Høgsbro: »Igår blev der nok for første gang nedsat et udvalg, hvori der ikke var en eneste examineret mand; det var loven angående husdyravlen«. Også som ministre blev akademikerne foretrukket. Af de 80 mænd som 1848–1901 havde civile ministerposter var kun 8 ikke akademikere.⁷

Efter 1866 blev akademikernes politiske indflydelse ringere, men den var endnu betydelig. Indenfor Venstre voksede den måske endda i løbet af de første tre årtier under den gennemsete grundlov, bl.a. fordi »europæerne« gav partiet et tilskud af akademisk intelligens. Officeren Tscherning var 1866 forsvundet fra aktiv politik, håndværkeren J. A. Hansen døde 1877. Han var da forlængst overfløjet af folkeskolelæreren Berg, men det er et spørgsmål om denne nogensinde fik så solid en magtposition

⁶ Jfr. Den danske Rigsdag 1849–1949 IV, s. 362 f. – Om de mange jurister i stænderne se Festskrift i Anledning af Tohundrede Aars Dagen for Indførelsen af juridisk Eksamen, 1936, s. 302.

⁷ »Civile« betyder her og i det følgende: ikke-militære. – Sofus Høgsbro: Brevveksling og Dagbøger, udg. af Hans Lund I, 1924, s. 72; jfr. Folketingstidende 1860–61, sp. 779 f. (24/10 1860). – De 8 ministre var Westenholz, Blixen Finecke (som dog havde studeret et par år ved tyske universiteter), H. Carlsen, Estrup og Fr. Friis samt de 3 militært uddannede O. V. Michelsen, W. Haffner og N. F. Ravn, som en tid var resp. udenrigsminister ad interim, indenrigsminister og udenrigsminister.

i rigsdagsgruppen som J. A. Hansen havde i de sidste fem-seks år før 1864. På det kendte litografi af venstreførerne fra omkring 1880 er Berg ganske vist den store i midten – et varsel om tiden efter forliget – men han er omgivet af fire akademikere: Bojsen, Holstein, Høgsbro og Hørup. Trods Tschernings og Grundtvigs og deres meningsfællers ihærdige kamp mod examensvæsenet, »den sorte skole«, »det universitariske herredømme« og »den stemplede intelligens« var oppositionen endnu ikke kommet så langt at den kunde undvære akademikerne. Grundtvigianeren Sofus Høgsbro beklagede 1867 »at vor hele lærde dannelse endnu bygges på et fremmed grundlag og derved bringer en unødvendig og højst skadelig kløft ind imellem folkets forskellige klasser«, og 1871 søgte han og andre grundtvigianere forgæves at give latinskolen et mere folkeligt og nordisk præg. Men få år senere ønskede han at få flere venstremænd med lærde dannelse ind i Rigsdagen.⁸

Og det var jo ikke alene på Rigsdagen at oppositionen havde brug for akademikerne. I Hørups artikler og taler var det et stadig genkommende motiv at Venstre måtte erobre den akademiske verden, fordi ungdomslærerne havde så megen »åndelig myndighed«, og i det hele taget på grund af akademikernes opinionsdannende evne. På tærskelen til systemskiftet konstaterede han med tilfredshed at nu havde Venstre omsider »selv overtaget kunsten og videnskaben og professorerne, og dermed den forædlende åndelige påvirkning, som tidligere tilhørte de nationalliberale«. Det turde være en højere vurdering af akademikernes politiske betydning end den der var gængs i partiet Venstre i J. C. Christensens, Klaus Berntsens, Th. Madsen-Mygdals, Knud Kristensens og Erik Eriksens æra. Derimod kom akademikerne som bekendt til at spille en stor rolle i Det radikale Venstre.⁹

Hvis i det mindste nogle af venstreførerne efter 1866 trods alt vurderede den akademiske dannelse højt, gjaldt det endnu mere om Højre, især dets nationalliberale fløj. Selv Estrup, der under kampen om den ny forfatning efter 1864 ikke lagde skjul på sin uvillie mod embedsmændenes politiske indflydelse, havde ikke så lidt respekt for universitetslærdom. Da

⁸ Neergaard: *Erindringer*, 1935, s. 239. Tormod Jørgensen: *Anton Frederik Tscherning*, 1938, s. 242, 319, 348, 354. Poul Andersen: *Grundtvig som Rigsdagsmand*, 1940, s. 43 ff. *Dansk Folketidende* 11/1 1867. Sofus Høgsbro: *Brevveksling og Dagbøger II*, 1925, s. 343. Jfr. Hakon Stangerup: *Kulturkampen I-II*, 1946, og om den politiske strid om den lærde skole Vagn Skovgaard-Petersen i *Årbog for dansk skolehistorie* 1967. Om debatten om den lærde og den folkelige dannelse bl.a. *Folketingstidende*, 1. samling 1850, sp. 4069-96.

⁹ V. Hørup i *Skrift og Tale I*, 1902, s. 8, 22, 153; *II*, 1903, s. 5, 309, 354 f; *III*, 1904, s. 354.

grev Frijs 1865 tilbød ham indenrigsministeriet, undslog han sig i hvert fald først med den motivering at han ikke var juridisk kandidat, ja ikke engang student, og ikke følte sig den tilbudte stilling voksen. Og af de ministre han efterhånden sled under sin tyveårige magtperiode, var alle 11 civile samt krigsminister Bahnson akademikere, og 5 af de civile, den tidligere adjunkt Fischer medregnet, var embedsmænd.¹⁰

Hvad er baggrunden for alt dette? Indtil mere indgående undersøgelser bl.a. af arbejdet på Rigsdagen og de enkelte valg og valgkredse foreligger, må man nøjes med at nævne en række forhold som formentlig var gunstige eller ugunstige for akademikeres og specielt embedsmænds deltagelse i og indflydelse på dansk politik. Det er da ikke svært at pege på faktorer som i den første del af vor periode begünstigede akademikernes politiske position. Kulturelt, at der udenfor latinskole og universitet kun var ringe adgang til en uddannelse som gik ud over folkeskolens, at der ved det politiske livs begyndelse i 1830'erne ikke var mange andre end akademikerne som var vant til at føre ordet, at kendskabet til de nye politiske ideer og parlamentariske skikke skulde hentes i udlandet og for en del fra skrifter på fremmede sprog, og at specielt juridisk sagkundskab var uundværlig eller dog ønskelig ved behandlingen af statsretlige eller lovgivningsspørgsmål i de politiske forsamlinger, navnlig når centraladministrationens eksperter ikke uden videre stod til rådighed for parlamentarikerne. Socialt og økonomisk, at det danske samfund endnu ved 1848 var temmelig primitivt, med en bondebefolkning som for størstedelen endnu var »almue«, og uden en talstærk, velhavende, erhvervsdrivende borgerlig mellemstand som den der fandtes i de industrielt mere fremskredne lande. På alle disse punkter bidrog udviklingen, især efter 1848, til langsomt at undergrave akademikernes position. Det er imidlertid velkendt og kræver ikke en detaljeret udredning. Derimod kan der være grund til at gå nærmere ind på samtidens vurdering af akademikerne, deres egen vurdering og andres.

Grundlaget for det 19. årh.s negative eller positive vurdering af akademisk dannelse i almindelighed er tildels lagt i det 18. I reformtiden skortede det ikke på angreb mod universitetet som en monopolanstalt for opdragelse af embedsmænd, mod de lærde skolars forældede undervisning og den verdensfjerne latinske dannelse.¹¹ Disse angreb blev videreført

¹⁰ Ebba Waaben i Centraladministrationen 1848–1948, 1948, s. 130 f. Sst. s. 123 f, 130 om embedsmænd blandt ministre.

¹¹ Gode eksempler i Minerva 1794–95.

af bondevennerne, navnlig af Tscherning, hvis holdning i det hele var stærkt præget af oplysningstiden. Men det var også i slutningen af 18. og begyndelsen af 19. årh. at universitetet (navnlig fra 1788) og især latin-skolen blev moderniseret. Universitetets lærerstab blev udvidet, der kom efterhånden professorater, foreløbig ekstraordinære, i »samfundsnyttige« fag som statistik, nationaløkonomi og – for første og sidste gang – endog i landøkonomi. Examensreglerne blev strammet, og det blev fastslået at de bedste præstationer i hvert fald for teologernes vedkommende skulde belønnes med de bedste embeder; 1818 indrettedes en særlig ny examen for latinskolelærere. Ved nyordningen af den lærde skole 1805–09 blev klasselærerne afløst af faglærere, modersmålet og de »reale« fag fik større plads i undervisningen, som også skulde omfatte nyere hovedsprog. I ny-humanismens ånd blev de klassiske sprog opfattet som midler til at lære den klassiske kultur at kende. Skolen blev en embedsmandsskole, som universitetet mindre verdensfjern end før, og ikke uden almindelig sigte. I de samme årtier ændredes åbenbart akademikergruppens sociale sammensætning. Indførelsen af skolepenge og ophøret af den private indskrivning ved universitetet medførte at flere af skoleeleverne kom fra socialt højerestillede hjem, ikke mindst embedsmændenes. Unge fra de højeste lag fuldendte i stigende tal et universitetsstudium, især det juridiske. Alt dette bidrog til at hæve akademikernes faglige niveau og styrke deres sociale position. Misfornøjelsen med de mange, oftest underordnede embedsmænds bedragerier under Frederik VI skadede næppe akademikernes renommé i almindelighed, og de radikales angreb på kirken og præsteskabet i revolutionstiden fik vistnok ikke langtrækkende virkninger. Mere betød det at de gudelige vækkelser bragte en del af »almuen« i modsætning til gejstligheden; det kan spores på Rigsdagen. Til gengæld fik visse navnlig grundtvigske præster ret tidligt forbindelse med vakte kredse.¹²

¹² Om embedsstandens forbedrede kår og økonomi og dens voxende anseelse se især Sigurd Jensens rapport til det nordiske historikermøde 1954 (Ståndssamhällets upplösning i Norden, Åbo 1954, især s. 18–28). H. Matzen: Københavns Universitets Rets-historie II, 1879. Vilh. Andersen: Erasmus II, 1909, s. 280 ff. Bjørn Kornerup: Ribe Katedralskoles Historie II, 1952, 3. hovedafsnit, især s. 307 ff, 340. Samme i Den danske Kirkes Historie, V, 1951, s. 412 ff. Per Krarup i Johan Nicolai Madvig. Et Mindeskift I, 1955, s. 190 f, vurderer skolereformen 1805–09 væsentlig mindre positivt end dr. Kornerup, hvis vurdering jeg her følger; jfr. Johannes Steenstrup: Bonden og Universitetet, 1888, s. 12 ff. Angrebene på gejstligheden: Den danske Kirkes Historie V, s. 447 ff. Reaktionen på embedsmændenes bedragerier: M. Rubin: Frederik VI's Tid, 1895, s. 265 f, 269. Bondevennerne og specielt J. A. Hansens præstehad: Holger Hjelholt i Den danske Rigsdag 1849–1949 I, 1949, bl.a. s. 307, 309 f.

Det har en vis interesse for denne undersøgelse i hvilken grad akademikergruppen i vor periode ved herkomst og ægteskab var isoleret fra, resp. knyttet til andre dele af befolkningen. Tscherning hævdede 1860 at statsembederne gennem de lærde skoler og universitetet var kommet i hænderne på »et ikke meget stort antal familier«. ¹³ Spørgsmålet er ikke tilstrækkeligt undersøgt. Mest relevant er Joh.s Steenstrups ganske vist ikke helt tilfredsstillende afhandling *Bonden og Universitetet* (1888). Hans resultat er at der i de første tre fjerdedele af 19. årh. blev immatrikuleret færre sønner af bønder end i den foregående og følgende periode. Nogen interesse for os har også en af Th. Geigers konklusioner i hans værk *Den danske Intelligens fra Reformationen til Nutiden* (1949, s. 134 og tabel 27): at blandt de særlig fremragende administrative embedsmænd fra de sidste fire århundreder der er optaget i Dansk biografisk Leksikon, havde den gruppe på 233 der blev født 1750–1825 den højeste grad af selvrekuttering; godt $\frac{3}{4}$ (mod knap $\frac{2}{3}$ i det foregående og det følgende halve århundrede) havde fædre med immaterielle erhverv, hovedsagelig embedsmænd. Det må antages at akademikerprocenten blandt fædre og sønner i gruppen er høj og stigende jo nærmere man kommer 1825. Blandt de 79 i gruppen som blev født 1800–25 er der kun een bondesøn, det samme som årsgennemsnittet blandt immatrikulerede 1825–44 iflg. Bergsøe, og ingen hvis far regnes til »småkårsfolk«. ¹⁴

At akademikerne blev dygtigere i deres fag betød ikke at deres interesser var snævert faglige, og at gruppen delvis var selvrekutterende var

¹³ Folketingstidende 1859–60, sp. 2203 ff.

¹⁴ A. F. Bergsøe: *Den danske Stats Statistik III*, 1848, s. 105; for næsten 5 % af de immatrikulerede er rigtignok farens erhverv ikke angivet. Som undersøgelser af den sociale mobilitet lider de her nævnte arbejder bl.a. af den svagheit at bedstefædrenes stilling ikke er oplyst. Det samme gælder to utrykte studenterarbejder vedr. resp. en større gruppe præster i tidsrummet ca. 1800 – ca. 1845 (Ebbe Johannsen) og underdommerne 1820, 1830 og 1845 (Inga Floto f. Olsen). Desuden er ca. 5 % af præsternes fædres og en lidt større procent af dommernes fædres stilling ikke oplyst. Ca. 40 % af præsterne er sønner af præster, ca. 20 % sønner af andre embedsmænd, prokuratorer o.l., ca. 4 % sønner af bønder, husmænd o.l. Blandt svigerfædrene er der færre embedsmænd og flere proprietærer og næringsdrivende borgere end blandt fædrene. Blandt dommerne er procenten af embedsmandssønner (incl. sønner af præster men excl. sønner af militære) størst 1830 (47 %) og lavest 1845 (39 %), mens til gengæld handelsstandens bidrag er størst 1845 (9 %) mod 2–3 % de to andre år. Kun een af samtlige underdommere ses at være bondesøn (1820). Blandt svigerfædrene er procenten af embedsmænd lavere end blandt fædrene, og faldende gennem de tre år (resp. 36, 35 og 29). En sammenligning med den foregående og efterfølgende periode er ikke foretaget i de to arbejder. Om landsbypræsternes og deres hustruers rekuttering i 18. årh. se Georg Hansen: *Præsten på Landet i Danmark i det 18. Aarhundrede*, 1947, s. 253. Georg Hansen finder 44 % præstesønner, 2 % »overklassesønner«, 5 % bondesønner og 20 %, hvis fædres stilling ikke er oplyst. – Jfr. Vilh. Aubert m.fl.: *Akademikere i norsk samfunnsstruktur 1800–1950* ((norsk) Tidsskrift for Samfunnsforskning I, 1960, s. 185–204).

ikke ensbetydende med at den såvidt muligt isolerede sig fra andre befolkningsgrupper. På brede områder af det åndelige og materielle kulturliv mærkedes akademikernes indflydelse. Nogle eksempler kan vise det. De var førende blandt køberne og læserne af guldalderlitteraturen og prægede andre gruppers litterære smag.¹⁵ 1840 var der mellem de 565 medlemmer af Den danske historiske forening en række embedsmænd og blandt dem alene 128 præster.¹⁶ Og de gejstlige nøjedes ikke med at yde sjælesorg og læse. Navnlig på landet havde sognepræsten en lang række administrative pligter vedr. fattigvæsen, skolevæsen o.m.a., og 1841-67 var han født medlem af sogneforstanderskabet. Især fra 1770erne virkede en række præster af forskellige teologiske retninger tillige som teoretiske og praktiske vejledere og foregangsmænd i landbruget. Fra ca. 1840 holdt flere grundtvigske præster folkemøder med historiske og nationale emner, og adskillige steder dannede de »Danske samfund« hvor der blev holdt oplysende foredrag.¹⁷ En præst havde mange muligheder for at vinde sin menigheds respekt og sympati.

Blandt de henved 600 underskrivere af den store trykkefrihedsadresse 1835 var der ganske vist kun få gejstlige, men til gengæld var flertallet af indbyderne og omtrent halvdelen af underskriverne akademikere, henved $\frac{1}{3}$ embedsmænd.¹⁸ Akademikerne spillede hovedrollen i de mange foreninger med oplysende, nationale og andre ikke rent selskabelige formål som blomstrede i København i 1830erne og 1840erne, og bestyrelsesgengangerne i foreningerne i 1840erne var næsten alle akademikere; H. N. Clausen, Orla Lehmann og J. F. Schouw fik tid til at sidde i 8-9 bestyrelser.¹⁹ Udenfor hovedstaden sad adskillige præster og latinskolelærere i Trykkefrihedsselskabets distriktsbestyrelser, og de samme to kategorier deltog ivrigt i det nationale arbejde. Under den store indsamling 1844 til dansk undervisnings fremme i Slesvig var akademikerne de mest offervillige i København og provinsbyerne, for tilvejebringelsen af danske bøger til Sønderjylland blev en række lærere ved de lærde skoler tillidsmænd.²⁰ Akademikerne prægede allerede fra 1830erne den

¹⁵ Sven Møller Kristensen: *Digteren og Samfundet I*, 1942, s. 35 ff.

¹⁶ *Hist. Tidsskr.* 10. r. V, 1939-41, s. 44 f; medlemslisten i 1. bd. af tidsskriftet 1840.

¹⁷ *Den danske Kirkes Historie* V, s. 479 ff; VI, 1954, s. 75 f. *Hist. Tidsskr.* 10. r. V, s. 538. A. Pontoppidan Thyssen i *Nordiska Historikermötet I*, Helsingfors 1967, s. 32.

¹⁸ Sigurd Nielsen i *Hist. Medd. om København* 4. r. IV, 1954-57, s. 230 f. Iøvrigt skrev 79 officerer under.

¹⁹ Frank Jørgensen i *Hist. Medd. om København* 4. r. V, 1957-59, især s. 88 ff. Også i foreningerne var der mange officerer.

²⁰ Se f. e. *Dansk Folkeblad* 24/4 1839. *Sønderjyllands Historie* IV, 1937, s. 300. *Beretning om den Slesvigske Forenings Virksomhed 1842. Beretninger om Foreningen til dansk Lærings Fremme i Slesvig* 1843 ff.

toneangivende oppositionspresse og de bedste oplysende tidsskrifter. Selv om mange akademikere måske var uden nær familietilknytning til andre sociale lag, gjorde talrige af gruppens medlemmer udenfor deres egentlige gerning et arbejde i og for den øvrige befolkning. Det var med til at berede jordbunden for deres valg til de politiske forsamlinger.

Der er adskillige vidnesbyrd om at akademikerne allerede før 1848 blev vurderet højt af statsmagten og blandt ikke-akademikere, og om at de selv havde høje forestillinger om deres kald i almindelighed og specielt i politik.

Det er tegn på voksende officiel anerkendelse at latinskolelærere og præster i de første tiår af 19. årh. blev optaget i hof- og statskalenderen, at professorer blev rykket op i rangfølgen fra en skyggetilværelse i 5. klasse nr. 8, et godt stykke under kgl. forskærere og »andre justitsråder«, til 4. klasse nr. 3, lige efter »virkelige justitsråder«, og endelig at en mand der kun var professor og videnskabsmand – H. C. Ørsted – 1847 fik storkorset; tre år senere blev han gehejmekonferensråd og dermed excellence. I slutningen af 18. og begyndelsen af 19. årh. blev også akademiskernes magtområde udvidet, efterhånden som flere og flere af statens embeder blev besat med juridiske kandidater. Juristernes magtstilling blev lovfæstet ved forordningen 26/1 1821, der gav akademiske jurister eneret på alle dommerembeder, en række højere administrative embeder og bestillingerne som overretsprokurator og højesteretsadvokat.²¹ Det var symptomatisk at Danmarks største jurist A. S. Ørsted blev en stadig mere indflydelsesrig embedsmand i kancelliet og 1842 statsminister.

I kilderne fra den førkonstitutionelle periode gemmer sig uden tvivl mange udtryk for ikke-akademikeres beundring for den akademiske dannelse, en beundring som nok ofte har været blandet med snobberi. Jeg nævner et tilfældigt fundet eksempel: Da et medlem af det fynske handelspatriciat, købmand J. Ploug i Fåborg, 1846 skrev til Orla Leh-

²¹ Højdepunktet af ordenstildelinger nåede akademikerstanden først ved universitetsjubilæet 1879, da rektor magnificus Madvig fik det blå bånd; men han var rigtignok som rigsrådspræsident blevet storkorsridder og var tidligere minister (Johan Nicolai Madvig. Et Mindeskrift I, 1955, s. 149 f). Jfr. at den ansete gårdmand Lars Jensen, Lundegård, der i en årrække havde været rigsdagsmand, havde stemt for den gennemsete grundlov og havde været opstillet som Højres kandidat til Folketinget, i en høj alder blev belønnet af ministeriet Estrup med dannebrogsmændenes hæderstegn. – Om de juridiske kandidaters fremtrængen i embedsstanden se Festskrift i Anledning af Tohundrede Aars Dagen for Indførelsen af juridisk Eksamen, 1936, s. 288–302. Ved forordningen 1821 fik kandidater med Laud eneret på visse embeder og forret til andre. I Folketinget 1859–60 og den følgende samling foreslog Tscherning ophævelse af de afgørende paragraffer i forordningen, og ønskede plads for statsvidenskabelige kandidater i statsadministrationen (Folketingstidende 1859–60, sp. 2202 ff. og 1860–61, sp. 1512 ff).

mann hvad han mente om værnepligtsagen og andre offentlige anliggender, tilføjede han: »At jeg ikke er en videnskabeligt dannet mand, føler jeg hårdt ved slige lejligheder«. ²² Men tungere end enkelte personers holdning vejer det at begge kongerigske stænderforsamlinger, hvor akademikerne var i minoritet, 1840 med stort flertal vedtog andragender om udvidelse af valgbestemmelserne til fordel for akademikerne, således at f.e. dommerembeder, advokaturer, gejstlige embeder og »højere læreembeder« gav valgret og valgbarhed. ²³

Omkring 1800 fik akademikerne foræret en ideologi som specielt var beregnet for dem. Det hører med til den europæiske oplysningsbevægelses ideer at den beherskelse af naturkræfterne og den regulering af livet i stat og samfund der er en forudsætning for menneskehedens materielle og åndelige fremskridt, kræver en dybtgående teoretisk indsigt. Denne tankegang blev konsekvent udformet af J. G. Fichte i hans forelæsninger og skrifter om den lærdes bestemmelse og væsen. Fichte hævdede at menneskeslægtenes udvikling beror på videnskabens fremskridt, og at det var universiteternes fornemste opgave at skabe en udvalgt skare af lærde – praktiske lærde, d.v.s. bl.a. høje, selvstændigt tænkende og handlende embedsmænd, og teoretiske lærde, d.v.s. forskere og lærere – der kunde lede menneskehedens fremgang, og som alle andre derfor måtte underordne sig. Fichte satte altså en rigtignok idealiseret akademikerstand på den ypperste plads i samfundet. Hans ideer fik en vis tilslutning i Danmark, hvor de satte sig tydelige spor helt ned til omkring 1830. Hans første skrift om den lærde blev oversat og forsynet med en begejstret foretale af den unge jurist Jonas Collin, en af de bedste i den sene enevældes embedsstand. I den Schimmelmansske kreds vandt Fichtes synspunkter beundring og sympati. Den mærkelige filosof, deputeret i kommercekollegiet C. F. von Schmidt-Phiseldeck overtog Fichtes lære om de to grupper af lærde og forkyndte som han at det er videnskaben der skal befri verden. Det er måske også en efterklang af Fichte, når den unge Grundtvig (ganske vist i et forsvar for studiet af historien) taler om »de

²² Danske politiske Breve fra 1830erne og 1840erne ved Povl Bagge og Povl Engelse, III, 1949, s. 152.

²³ Roskilde Stændertidende 1840, bl.a. sp. 2360 ff., Anhang s. 113 (vedtaget med 46 st. mod 21). Viborg Stændertidende 1840, bl.a. sp. 2179 ff., Anhang s. 129 (vedtaget med 39 st. mod 10). Detaillerne om hvilke stillinger der skal give valgret og valgbarhed kun i andragendet fra Roskilde. – Se om de to andragender om »modifikation« i stænderinstitutionen (foreslået i Roskilde af P. G. Bang, i Viborg af herredsfoged J. P. With) iøvrigt Hans Jensen: De Danske Stænderforsamlings Historie II, 1934, s. 232 ff., 259 ff., hvor interessen for akademikerne dog ikke er fremhævet.

boglærde« som »folkenes adel og ånd« og siger at »videnskabelighed er den heltebedrift, der er gemt til os og de kommende slægter«.²⁴

Læren om en over andre hævet gruppe af akademikere som formyndere i en tvangsstat passede til et enevældigt styre med et akademisk skolet bureaukrati. Den må have været de oppositionelle akademikere for lidt liberal og vel også for lidt borgerlig. Men den og senere Hegels mere udbredte retsfilosofi, der også anviser akademikerne en central plads i staten, var velegnet til at stimulere den akademiske selvfølelse og troen på at akademisk dannelse var en af de bedste forudsætninger for at kunne styre staten og deltage med held i politik.

I 1830'erne blev det i hvert fald klart at akademikerne ønskede mere politisk indflydelse i kraft af at de var akademikere, end regeringen havde i sinde at give dem. Allerede under forberedelsen af stænderordningen havde kancelliets flertal foreslået at »videnskabelighed saavel som den videnskabelige praktiske dygtighed« skulle repræsenteres i stænderne ved en professor, en biskop og en justitiarius, og centraladministrationens mest udprægede akademiker Ørsted kæmpede til det sidste, støttet af tronfølgeren, forgæves for at landets talrigeste akademikergruppe præsterne måtte få valgret og valgbarhed. Her som på visse andre punkter havde han imod sig kancellipræsidenten Stemmann, der ikke blot var jurist men også godsejer og en praktisk mand. De bestemmende konservative i regeringen ønskede – som det siden viste sig med god grund – at slippe for alt for megen »stor kløgt og spekulative teorier« i forsamlingerne, og foretrak den jævne sunde fornuft der lige så godt kunde findes hos en bonde som hos en præst eller professor.²⁵

I stændertidens offentlige forfatningsdiskussion, som domineredes af akademikere, var enkelte af forfatterne betænkelige ved at få alt for mange juridiske embedsmænd ind i forsamlingerne: de måtte ikke blive

²⁴ J. G. Fichte: *Den Lærdes Bestemmelse*, 1796 (anmeldt i *Astræa* 1797, s. 174 ff. af J. F. W. Schlegel, og i *Kiøbenhavnske lærde Efterretninger* 1799, s. 145 ff., 169 ff.); samme: *Über das Wesen des Gelehrten*, 1806, s. 4 ff., 144 ff., 154 ff.; samme: *Fünf Vorlesungen über die Bestimmung des Gelehrten* (1811), *Nachgelassene Werke* III, 1835, s. 174 ff.; adskillelsen mellem praktiske og teoretiske lærde forekommer først i de to sidste arbejder. *Efterladte Papirer fra den Reventlowske Familiekreds*, især IV, 1900, s. 155; de forelæsninger af Fichte Charlotte Schimmelmann her skriver om må være dem Collin året efter oversatte; jfr. *Die Briefe B. G. Niebuhrs*, ed. Gerhard & Norvin, I, 1926, s. 82, 123. Schmidt-Phiseldack: bl.a. *Europa und Amerika* I, 1820, s. 192, 196 f, 203; II, 1832, s. 224; *Das Menschengeschlecht*, 1827, s. 200 f, 255 ff. N. F. S. Grundtvig: *Udvalgte Skrifter* ved H. Begtrup I, 1904, s. 175 ff. (1807); III, 1905, s. 372 f, 666 (1816–17); V, 1907, s. 172 f (1827).

²⁵ Hans Jensen: *De danske Stænderforsamlings Historie* I, 1931, s. 157 f, 198, 244, 249, 251 ff.

kollegierne om igen (U. A. Plesner, Sibbern, Schouw). Men akademikere behøvede jo ikke at være juridiske embedsmænd, og adskillige forfattere fandt også dem velegnede som folkerepræsentanter. Det gennemgående standpunkt var i hvert fald at der burde findes flere akademikere blandt de deputerede. Nogle (Orla Lehmann, O. Müller) mente ligefrem at alle der havde taget en embedsexamen burde have fulde politiske rettigheder. Der henvistes i den forbindelse til at bl.a. Eidsvoldgrundlovens § 50 gav tidligere og nuværende embedsmænd valgret og valgbarhed.²⁶

Motiveringen for ønsket om flere akademikere i det politiske liv skifter og er ofte sammensat af flere argumenter. Det er dog muligt at skelne tre hovedmotiveringer. Den ene er den dobbelte at åndelige interesser bør repræsenteres i de rådgivende eller lovgivende forsamlinger ved siden af de materielle, og at disse forsamlinger vil have gavn af videnskabeligt uddannede medlemmers sagkundskab. Dette synspunkt fører over i de mange forslag om at sikre akademikernes repræsentation ved en bestemmelse i forfatningsloven, som blev fremsat lige fra stændertiden til grundlovsrevisionen efter 1864. For det meste tænkte man sig korporations- eller kongevalg af f.e. repræsentanter for universitetet, domstolene, Videnskabernes Selskab, kirken o.s.v. På Rigsforsamlingen fremkom en række forslag af den art, også fra grundlovsudvalget. Selv Tscherning forsvarede en særrepræsentation for overretterne og højesteret. Men synspunktet gav sig andre og mærkeligere udslag. F.e. vilde pastor v. Haven på den grundlovgivende Rigsforsamling have at halvdelen af landstingmændene skulde folkevælges blandt juridiske og statsvidenskabelige kandidater, og den grundtvigske præst dr. Viborg foreslog i Rigsrådet 1865 at de fire folkelige fællesinteresser, agerbrug, handel, industri og videnskab, herunder præster og andre akademisk uddannede embeds-

²⁶ Se bl.a. U. A. Plesner: Bidrag til at besvare Spørgsmaalet om Valgret og Valgbarhed . . . bør tilstaaes Gejstlighed og Bondestand . . ., 1832, s. 7, 15, 46. C. N. David: Om de preussiske Provinsialstænders Væsen, 1831, s. 10 f.; samme i Maanedsskr. for Litt. VII, 1832, s. 366, 372, 378; samme: Sendebrev til Grev F. A. Holstein, 1832, s. 11 f. Sibbern: Bemærkninger ved den kgl. Anordning angaaende Provinsialstænders Indførelse . . ., 1832, s. 100. O. Lehmann i Maanedsskr. for Litt. VII, 1832, s. 177 ff.; han vil bl.a. stille Den militære Højskole og Polyteknisk Lærestalt lige med universitetet i den henseende. Schouw i Dansk Ugeskrift V, 1834, s. 222, 226, 307 ff. H. N. Clausen: Fædrelandske Forhold og Anliggender, 1881, s. 301 f. (1838). F. Julius (P. Salicath): Have Stænderne i Roskilde truffet det rette?, 1840, s. 31. O. Müller: Om Valgret og Valgbarhed, 1842, s. 33 og passim; her flere udenlandske eksempler på at embede eller akademisk borgerskab giver valgret og valgbarhed. A. S. Ørsted i Tidsskr. for Litt. og Kritik VI, 1841, s. 317 f., 327 f. P. A. Tutein i Dansk Ugeskrift 2. r. I, 1842, s. 32 ff. Schouw og Clausen: Ved Tronskiftet, 1848, s. 49 ff. Se også note 23.

mænd, skulde være repræsenteret i Landstinget med et fast antal medlemmer. Disse forslag om at garantere valg af akademikere stammer mest fra ældre liberale eller fra konservative. Den danske stænderforfatning havde vist vejen med bestemmelsen om de kongevalgte deputerede for universitetet og gejstligheden, og lignende bestemmelser gjaldt for førstekammerene i de sydtyske landdage efter 1815. Blandt udenlandske forbilleder kan iøvrigt nævnes den svenske grundlovsændring 1823, som gav repræsentanter for universiteterne og Vetenskapsakademien plads i præstestanden, og det franske charte 1830 § 23 (Pairskammerets medlemmer vælges af kongen ud af 22 nærmere betegnede grupper, deriblandt assessorer i de overordnede retter og medlemmer af det franske Videnskaberne Selskab).²⁷

Det andet argument hvormed man begrundet at akademikere i stort tal bør deltage aktivt i politik, er dette: at de frem for andre skulde være i stand til at se de politiske spørgsmål fra helhedens synspunkt – både i kraft af deres videnskabelige dannelse, og fordi akademikere med immaterielt arbejde ikke i samme grad som erhvervsdrivende var bundet af økonomiske særinteresser. Flertallet i stænderne fremhævede dette i 1840, svagest i Roskilde hvor H. N. Clausen førte pennen: flere akademikere behøves i forsamlingen »for at de forskellige åndelige og materielle interesser kan blive ligeligt repræsenterede, ensidige tendenser finde den tilbørlige modvægt, og en sådan flersidig intelligens og dygtighed kan blive sikret, som vil kunne forhøje institutionens moralske kraft«. Stærkere i den liberale atmosfære i Viborg, hvor akademikerne var færre og flertallet for andragendet større: det er »tillige højst vigtigt, at sådanne mænd, som, i besiddelse af en højere videnskabelig dannelse og flersidig intelligens, står udenfor de forskellige grundbesidderes hinanden ofte

²⁷ Se bl.a. Kancelliflertallets forslag 1831 og stænderandragendet 1840, nævnt ovenfor. Tutein i Dansk Ugeskrift 2. r. I, 1842. Schouws forfatningsforslag i Ved Tronskiftet, 1848, s. 50 (antallet af stænderdeputerede for universitet og gejstlighed bør fordobles, og domstolene og Videnskabernes Selskab, Den militære Højskole og evt. Sorø Akademi have særlige repræsentanter). O. Müller: Om valgloven, 1848 (henholdsvis 1. det store landbrug, 2. det mindre do., 3. byerne, og 4. domstolene, gejstligheden og universitetet skal hver besætte $\frac{1}{4}$ af pladserne i Landstinget). C. W. Haagen: Om Rigsdagens Ordning, 1849 (videnskaben skal have $\frac{1}{3}$ af pladserne i Landstinget, landbruget og byerhvervene resten). Forhdl. på Rigsforsamlingen, 2. og 3. minoritetsforslag (gejstligheden, domstolene og de højere læreanstalter repræsenteres); sst. sp. 1962 (Ørsted), 2034 (Tscherning), 2116 (David), 2132 (Ørsted), 2231 ff. (v. Haven), 2881, 2886 (Ørsted), 2889 f, 2933, 2959 (Schiern). Rigsrådstid., 2. overord. saml. 1864–65, Landstinget, sp. 410 ff (Krieger), 458 (Schested), 525 f (Tidemand), 533 ff (Krieger), 575, 804 (Ploug), 818 (Ussing); Folketinget, sp. 1536, 1682 ff, 1740 ff (Viborg); Viborg er nok inspireret af et lignende forslag fra Grundtvig, Forhdl. på Rigsforsamlingen sp. 1930.

modstridende interesser, kan erholde sæde i forsamlingen, da ensidighed og partihensyn hos disse vil kunne ventes at finde en gavnlige modvægt«. Her var exam. jur. overretsprokurator Otterstrøm, som ikke var akademiker, referent.²⁸

Det var især de yngre liberale som brugte dette argument. Selv om interessensynspunktet ikke var fremmed for dem, anså de ikke først og fremmest en lovgivende forsamling for en interesserepræsentation. Den var eller rettere burde være et sted hvor »den politiske idéns nødvendige modsætninger« skulde brydes og forsones i den »ene, alt omfattende samfundsånd«.²⁹ For dem der tænkte sådan måtte akademikerne i snævrere forstand, dem med immaterielt erhverv, altså navnlig de akademisk dannede, selvstændigt tænkende embedsmænd, være den gruppe hvor man kunde finde de ideelle rigsdagsmænd. Men at garantere akademikerne mandater ved forfatningen måtte være af det onde.³⁰ De folkevalgte mænd med »dannelse, indsigt og velstand« (altså også akademikerne) vilde efter de yngre liberales mening ikke blot have større mulighed for at gøre sig gældende på Rigsdagen, de vilde også bedre kunne »indvirke på og lede folket« hvis de ikke afsondrede sig politisk i en egen klasse. En række liberale akademikere, bl.a. Martin Hammerich, Mørk Hansen, Ploug, With, afviste på Rigsforsamlingen forslagene om korporationsvalg af studerede folk som overflødige (hvad forsamlingen var bevis for), fremmende for kasteånden eller egnede til at hindre flere valg af akademikere end de garanterede. Godsejer Tang, som ikke var student (men bror til en overretsassessor), vilde endda udvide valgretten for ikke at udelukke »en teologisk kandidat, en jurist, en på et landvæsensakademi dannet landmand«, der spiste ved en andens bord; han var måske den

²⁸ Jfr. note 23. Se også de i note 26 nævnte skrifter af Lehmann, O. Müller og Salicath; endvidere Jens Arup Seip: *Et regime foran undergangen*, Oslo 1945, s. 3, 97, og U. Torgersen: *Universitetet og politikken*, (norsk) *Tidsskrift for Samfunnsforskning* II, 1961, s. 17-33. I denne afhandling findes en række værdifulde betragtninger vedrørende norske forhold, bl.a. om udviklingen i forholdet mellem videnskab og politik og om videnskabsmandens og andres opfattelse af hvad politik er. De falder delvis, men også kun delvis sammen med visse af synspunkterne i nærværende afhandling, som er skrevet inden jeg kendte Torgersens arbejde.

²⁹ Monrad i *Fædrelandet* 13/3 1840. Povl Bagge: *Studier over D. G. Monrads Stats-tanker*, 1936, s. 32, jfr. s. 159, 171, 190 f. Senere bl.a. *Rigsrådstidende*, 2. overord. saml., 1864-65, Landstinget sp. 781 ff (Lehmann), Folketinget sp. 2288 (Bille). Landstings-tidende, 18. saml. 1866, sp. 26 f (Lehmann). – Om interessensynspunktet hos Monrad f.e. Bagge. anf. skr. s. 170, jfr. samme i Johan Nicolai Madvig. *Et Mindeskrift* I, 1955, s. 151.

³⁰ Det er ikke ensbetydende med at man forkastede enhver form for kongevalgte medlemmer. Valgene måtte blot ikke være bundet til en bestemt gruppe. Man gik dog naturligvis ud fra at der vilde blive akademikere blandt de kongevalgte.

klogeste mand i kommunen, ofte klogere end sin principal.³¹ Da bønder og godsejere ved grundlovsrevisionen efter 1864 truede embedsmændenes position, faldt enkelte af dem dog uden begejstring tilbage til tanken om at sikre pladser i Landstinget for akademikere, specielt videnskabsmænd, ved konge- eller korporationsvalg.³²

Forestillingen om at akademikerne i snævrere forstand takket være deres uafhængighed af materielle særinteresser havde en speciel politisk mission, fandtes også udenfor akademikerkredse; det fremgår bl.a. af forhandlingerne om de tidligere nævnte andragender fra stænderne 1840. Hvis den var rigtig var det den bedst tænkelige moralske begrundelse, først for deres krav om større politisk indflydelse, siden for deres faktiske magtstilling i den nationalliberale tid.

Den tredje motivering for ønsket om akademikernes deltagelse i aktiv politik er mere vag og favner videre, og var måske derfor mere anvendelig til propaganda; det er den man hyppigst møder efter 1848, mere eller mindre explicit. Man kan vistnok bedst udtrykke den sådan, at der af politikere måtte kræves ikke blot sagkundskab på et specielt område eller uafhængighed af særinteresser, men en forening af formelle evner og alsidig orientering, der betegnedes med ordene dannelse og intelligens.³³ At dannelse og intelligens i denne forstand fandtes hyppigst hos akademikere, og at den højeste form for dannelse var den »videnskabelige«, var anerkendt af mange og ikke blot af akademikere. På Rigsforsamlingen sagde tobaksfabrikant, cand. jur. Funder, at da intelligensen fornemmelig fandtes i embedsstanden, måtte man ønske og vente at folketinget for en stor del vilde blive rekrutteret derfra. Denne tro på at akademikere og specielt embedsstanden havde en slags monopol på intelligens og dannelse, blev endnu tydeligere udtrykt i Dagbladet 1853, i et angreb på de bondevenner som havde stemt for toldenheden: »Betegnende for J. A. Hansen er hans had til alt, hvad der henhører til em-

³¹ Dette synspunkt forudsætter ikke nødvendigvis almindelig valgret, men udelukker en deling af vælgerne i stænder eller korporationer. Se iøvrigt bl.a. Lehmanns forfatningsforslag 1846, Hans Jensen: *De danske Stænderforsamlings Historie II*, 1934, s. 430 f, og Forhdl. på Rigsforsamlingen. sp. 1508 (6. minoritetsforslag), 1924 (Nyholm), 1935 ff. (M. Hammerich), 1945 (Mørk Hansen), 1967 f (Ploug), 1974 (With), 2141 (Hage), 1947 (Tang). Statsrådets Forhandlinger 1848-63, udg. af Harald Jørgensen, I, 1954, s. 177, 182 (Monrad mener at det bedste middel til at »bringe intelligensen frem« er at lade valgkandidaterne fremtræde offentligt og besvare spørgsmål), 212.

³² Rigsrådstidende, 2. overord. saml. 1864-65, Landstinget, sp. 410 f., 458, 534.

³³ Iflg. Ordbog over det danske Sprog bruges ordet »dannelse« til midten af 19. årh. om opdragelse eller uddannelse, men kan allerede i første halvdel af århundredet også betyde oplysthed på de forskellige kulturområder, i forbindelse med en udviklet personlighed og kultiveret optræden.

bedsstanden, ikke fordi vedkommende er embedsmænd, men fordi de indtil dato har været bærere af dannelse og intelligens her i Danmark. ... I dette brændende had til intelligens ligger det eneste tænkelige tilknytningspunkt imellem J. A. Hansen og vort aristokrati: bornertheden, hvad enten den klæder sig i fløjel eller vadmæl, må af instinkt stedse hade dannelsen og intelligensen.³⁴ Derfra er der ikke langt til at mene at den akademiske dannelse eo ipso giver det bedste begreb om politik.

Naturligvis mødte den slags påstande opposition. Det var ikke alene mænd uden studenterexamen der vovede at sige at man godt kunde være i stand til at tænke, selv om man ikke havde studeret, og at mange stuelærde var uden begreb om det virkelige liv. Allerede professor, cand. jur. J. F. Schouw advarede i den første stændertid vælgerne mod næsegrus beundring for jurister, og mod at tro at lærdom skulde gøre folk særlig egnede til at være folkerepræsentanter.³⁵

De to standpunkter blev skarpt udtrykt i en ordveksling mellem C. V. Rimestad og Monrad i Rigsrådet 1865. Med henblik på Københavns førende stilling i åndslivet sagde Rimestad at »der er et sådant sammenhæng i den hele åndelige udvikling, at hvor de fleste betingelser for en sådan findes, der vil også den største politiske udvikling være til stede«. Monrad mente derimod at »åndelig udvikling« omfattede meget som ikke vedrørte politik, og at en fremragende kunstner eller videnskabsmand ikke behøvede at være højt udviklet i politisk henseende. Rimestad udtrykte på sin måde den forestilling at dannelse og intelligens var nok til at skabe en politiker. Bagved hans tro på sammenhængen mellem politisk og anden åndelig udvikling ligger, tror jeg, et klassisk ideal, som vistnok har påvirket også andre af den tids klassisk dannede akademikere og stimuleret deres politiske interesse. Det er det menneskeideal for en elite som er udformet af Cicero, og i hvilket åndens forfinelse, ansvarsfølelse overfor fædrelandet og praktisk arbejde i samfundet: *humanitas*, *gravitas* og *virtus*, er sider af samme menneskelige helhed. For Monrad var

³⁴ Forhdl. på Rigsforsamlingen, sp. 2093, jfr. bl.a. Tangs bemærkninger ovenfor. C. St. A. Bille: Tyve Aars Journalistik I, 1873, s. 138. Det må huskes at sagførere i begyndelsen af vor periode blev regnet til embedsmændene. De fik bestalling ud fra et skøn over om der i den pågældende retskreds behøvedes flere prokuratorer. I motiveringen for den lov 1868 som gjorde sagførergerningen til fri næring på visse betingelser, hedder det at »den anskuelse, ifølge hvilken sagførerstillingen nærmest er opfattet som en embedsstilling, mer og mer har tabt sig, så at man i sagførervirksomheden mere ser en næringsudøvelse« (Axel H. Pedersen: Det danske Advokatsamfund 1919-1969, 1969, s. 28).

³⁵ Forhdl. på Rigsforsamlingen, sp. 1856, 1892 (J. A. Hansen), 1926. Dansk Ugeskrift V, 1834, s. 222, 226.

på dette tidspunkt politik en specialitet der krævede specielle evner. Det er hans opfattelse der har sejret.³⁶

Men skønt overbevisningen om den akademiske dannelses fortræffelighed i politik nok efterhånden mistede terræn i befolkningen, var den ældre opfattelse endnu i en årrække efter 1848 så udbredt at den må formodes at have hjulpet til at give visse akademikere en fortrinsstilling ved valgene. Så sent som 1865 kunde en venstregårdmand i Landstinget sige at man i bondestanden anså det for en lykke og velsignelse at alle stænder var repræsenteret på Rigsdagen, »og navnlig de der er i besiddelse af de store ejendomme og den store lærdom«. ³⁷ Her var endnu varme i stemmen. Hørup og Estrup gjorde mere en dyd af nødvendigheden når de viste akademikerne respekt.

VI HAR hidtil stort set behandlet akademikergruppen under eet. Den del af de aktive politikere som var akademiske borgere var imidlertid erhvervsmæssigt forskelligt sammensat i stændertiden, i perioden mellem krigene og under den gennemsete grundlov. For stændernes vedkommende er det navnlig betydningsfuldt at sædegårdsejernes valg i stor udstrækning faldt på akademikerne blandt deres standsfæller. Henved halvdelen af dem der blev valgt som deputerede eller suppleanter for denne klasse var akademikere, de fleste jurister. 1848 havde mindst 13 af 29 deputerede sædegårdsejere studenterexamen eller en højere universitetsexamen. Det var især adelen på Øerne som var akademisk uddannet. Et af stænderforhandlingernes mere påfaldende vidnesbyrd om akademikerhovmod – et forslag om at bøndernes repræsentanter ikke skulde betale til stænderbiblioteket, da de dog ikke kunde have synderlig nytte af det, i hvert fald ikke af »de mere filosofiske skrifter« – skyldtes en adelig godsejer som var cand. jur.³⁸

De akademisk uddannede embedsmænds³⁹ andel i Roskilde stænder var gennemsnitlig omtrent $\frac{1}{5}$. I *Folketingets* første valgperiode nåede de talmæssigt et højdepunkt og udgjorde over $\frac{2}{5}$ af medlemmerne.

³⁶ Rigsrådstidende, 3. overord. saml. 1865, Folketinget, sp. 1391, 1406. Carsten Høeg: Introduktion til Cicero, 1942, s. 272 ff. Jfr. Vilh. Topsøe: Udvalgte Skrifter I, 1923, s. 340.

³⁷ Landstingstidende, 16. saml. 1864–65, sp. 832. Taleren var Lars Jensen, Lunde-gaard, der var valgt 1863 i Ålborg og Hjørring amter sammen med en gårdmand og tre akademikere, nemlig en præst, en godsejer og cand. jur. og københavneren stiftamtmand Simony.

³⁸ Hans Jensen: De danske Stænderforsamlings Historie II, s. 68 f.

³⁹ Incl. præster og latinskolelærere, excl. officerer og sagførere. Jfr. note 34. Også forhenværende embedsmænd (som Hall efter 1854) regnes til embedsmandsgruppen. – Af Rigsforsamlingens medlemmer var omtrent $\frac{1}{3}$ embedsmænd.

Derefter faldt tallet ret jævnt indtil noget under $\frac{1}{5}$ i valgperioden 1869–72; et lavpunkt nåedes i valgperioden 1854–55, lige efter de mange mandatnedlæggelser under ministeriet Ørsted. Embedsmændenes tilbagegang var stærkere end akademikernes som helhed (1849–52 var de godt $\frac{4}{5}$ af akademikerne, 1869–72 halvdelen). Det forenede venstres valgsejr 1872 betød en afgørende nedgang for embedsmandsgruppen. Fra nu af til 1895 udgjorde den gennemsnitlig lidt under $\frac{1}{10}$ af medlemmerne, 1895–1918 lidt over $\frac{1}{20}$, men tallet for de enkelte valgperioder veksler. Efter højres fremgang ved valget 1879 var der 15 embedsmænd i tinget, næsten alle højremænd, i den sidste valgperiode før systemskiftet 3. For samtlige valgperioder 1872–1918 er embedsmændenes andel i akademikergruppen gennemsnitlig noget over $\frac{1}{4}$, i første valgperiode efter 1872 og sidste før 1918 $\frac{1}{3}$.

Den tilsvarende udvikling i *Landstinget* falder i fire ret skarpt afgrænsede perioder: 1849–59 godt $\frac{1}{3}$ af medlemmerne, 1859–66 knap $\frac{1}{4}$, 1866–1902 knap $\frac{1}{5}$, 1902–18 knap $\frac{1}{10}$. Også i dette Ting sank embedsmændenes andel stærkere end samtlige akademikeres: 1849–59 var over $\frac{2}{3}$ af akademikerne embedsmænd, 1859–66 noget over halvdelen, 1866–1902 godt $\frac{2}{5}$ og 1902–18 lidt under $\frac{1}{3}$.

Mens embedsmændene gik tilbage i tal på Rigsdagen, havde de i den sidste halve snes år før 1866 sikkert fodfæste i Rigsrådet, som var den vigtigere forsamling. I de kongerigske afdelinger af eetkammerrigsrådet og af novemberforfatningens Landsting besatte akademikerne over $\frac{2}{3}$ af pladserne, og $\frac{3}{5}$ af samtlige akademikermedlemmer var embedsmænd. I Rigsrådsfolketinget var $\frac{2}{5}$ af de kongerigske medlemmer akademikere, og af dem var mellem halvdelen og $\frac{2}{3}$ embedsmænd. Og af de 43 personer som fra marts 1848 til november 1865 stod i spidsen for civile ministerier var de 37 ved deres første udnævnelse til ministre embedsmænd.

Disse tal bekræfter det velkendte forhold at årene 1848–1866 var embedsmændenes glansperiode i dansk politik.

Skal man forsøge at forklare det, kan man naturligvis først pege på at det der begunstigede akademikernes valg i almindelighed også vilde begunstige valg af embedsmænd med akademisk uddannelse. Et meget stort tal af akademikerne var embedsmænd, og det var ikke mindst embedsmændene, der før enevældens fald var gået i spidsen i det politiske og nationale arbejde og på andre områder af det offentlige liv. Og gruppen rummede en række sagligt dygtige mænd og adskillige personligheder med usædvanlig begavelse og stor autoritet.

Den goodwill akademikerne nød navnlig i periodens begyndelse kom

også embedsmændene til gode da de nye valgeregler blev indført 1848–49. Martsministeriets flertal var rigtignok ikke synderlig ivrigt for at værne om embedsmændenes politiske uafhængighed. Ministeriets grundlovsudvalg foreslog at et rigsdagsmedlem der blev »befordret« til et kgl. embede eller forflyttet, ligesom i England skulde vælges påny for at kunne fortsætte i Rigsdagen. Denne paragraf, der ganske vist udelukkede een form for regeringspåvirkning af embedsmænd, blev dog fjernet af statsrådet. Statsrådet vilde derimod give regeringen mulighed for at hindre en embedsmand i at blive medlem af Rigsdagen. Desuden indeholdt ministeriets endelige grundlovsforslag to paragraffer der var generende for eventuelle valgkandidater henholdsvis blandt de mange embedsmænd i København og blandt deres kolleger i provinsen: Landstingets medlemmer skulde have bopæl i valgkredsen, og de fik ikke som Folketingets diæter. Men Rigsforsamlingen indsatte den i de følgende forfatninger gentagne bestemmelse om at embedsmænd ikke behøver regeringens tilladelse for at modtage valg,⁴⁰ Landstingets medlemmer fik diæter, og $\frac{1}{4}$ af dem i hver valgkreds blev fritaget for bopælskravet. Til gengæld indførte forsamlingen en valgbarhedscensus for Landstinget, men den var så lav at en væsentlig del af embedsstanden ikke blev udelukket. Godt $\frac{1}{3}$ af de 4229 der i begyndelsen af 1850'erne betalte den fornødne skat på 200 rdl. eller opgav at have den fornødne indtægt på 1200 rdl., var kgl. eller kommunale embedsmænd eller sagførere; 1856 var samme gruppes andel af de valgbare blevet mindre, men var dog $\frac{1}{4}$.⁴¹

I det hele spillede naturligvis de skiftende forfatningsbestemmelser en betydelig rolle for embedsmændene. Det afgørende brud med junigrundlovens valgsystem kom med oktoberforfatningen 1855. Den indførte kongevalg til Rigsrådet, og for de umiddelbare valg en valgreetscensus

⁴⁰ Tscherning vilde have den modsatte bestemmelse fra stænderforfatningen overført til grundloven, Tormod Jørgensen: Anton Frederik Tscherning, 1938, s. 137. Ligeså 1863.

⁴¹ Statsrådets Forhandlinger 1848–1863, I, 1954, s. 376, 405, 413. Jens Møller i Hist. Tidsskr. 9 r. V, 1926–27, s. 477, og i Den danske Rigsdag 1849–1949, I, s. 50. Falbe-Hansen og Scharling: Danmarks Statistik IV, 1880, s. 90; til embedsmænd regnes her åbenbart som i den officielle statistik dengang sagførere. Halls oplysning om tallet 1856 i Rigsrådstidende 1863, sp. 756. Om vurderingen af embedsmændene på Rigsforsamlingen Ebba Waaben i Centraladministrationen 1848–1948, s. 110 f., og Fredrik Lagerroth: Tyskt och nordiskt i Danmarks författningsutveckling 1660–1849, 1949, s. 152 ff. – Indkomststigningen, der ikke mindst har været mærkbar i gårdmandsgruppen, gjorde naturligvis efterhånden valgbarhedscensus til Landstinget og den tilsvarende valgreetscensus i de to rigsrådsforfatninger mindre restriktiv. Der kan dog ikke være tvivl om at denne census i hele perioden til 1866 begunstigede byerne i høj grad, se N. Nilsson-Stjernqvist: Tillkomsten av 1866 års grundlov, 1955, s. 277 ff.

svarende til junigrundlovens valgbarhedscensus for Landstinget (1200 rdl. indtægt eller 200 rdl. skat), og det forlangtes lige så lidt som senere i novemberforfatningen at valgkandidater skulde bo i valgkredsen. Bestemmelserne viste sig som vi har set at være særdeles gunstige for embedsmænd og andre akademikere, ikke mindst de københavnske, og dermed for det nationalliberale embedsmænds- og akademikerparti. Valgrets- og valgbarhedsalderen blev 25 år, lavere end for Landstingets vedkommende, så unge akademikere fik en chance. Den konservativ-nationalliberale regering Bang-Hall tiltvang sig Rigsdagens godkendelse af forfatningen mod en stærk opposition ikke blot fra bondevennerne men også fra det nationalliberale venstre. Kritikken gjaldt ikke mindst embedsmændenes privilegerede stilling ved valgene. Allerede ved statsrådsbehandlingen før forelæggelsen havde kongen forgæves udtalt ønske om at få census nedsat til det halve. I Landstinget hævdede udvalgsordføreren Lehmann at hensynet til Hertugdømmerne gjorde census nødvendig, men indrømmede at han selv vilde have sat den »meget lavere«. I Folketinget kritiserede bl.a. Fr. Hammerich, Alfred Hage og Carl Ploug forslagets census, fordi den begunstigede embedsmændene; alle tre mente at de var for afhængige af regeringen. En anden nationalliberal i Tinget, pastor C. E. Møller, beklagede derimod at udkastets census vilde berøve flertallet af præsterne valgret.⁴²

I april 1854 afskedigede ministeriet Ørsted tre embedsmænd af oppositionen, Andræ, Hall og Monrad. Fra maj til november nedlagde derefter en halv snes embedsmænd og officerer i hvert af Rigsdagens to Ting deres mandater, deriblandt så kendte navne som de tidligere eller senere ministre H. N. Clausen, Madvig, M. H. Rosenørn, Casse, Unsgaard.⁴³ Det må have gjort det klart for alle embedsmænd at politik kunde være farlig, og have vist vælgerne at en embedsmand på Rigsdagen ikke altid vilde stå som et styrkens tårn mod pres ovenfra.

Det hører nok med til baggrunden for de venstre-nationalliberales

⁴² Ministeriet havde foreslået at de kongevalgte medlemmer skulde vælges på livstid; kongen fik det ændret til 12 år (Statsrådets Forhandlinger 1848-1863, VI, 1964, 295 ff.) Iøvrigt bl.a. Landstingstidende, overord. saml. 1855, sp. 225, 261, 264 (Lehmann). Folketingstidende, samme saml., sp. 274 f. (C. V. Rimestad), 336 (Hammerich), 346 f. og 1036 (Møller), 478 f. (Ploug), 884 og 942 (Hage), 701 (Tscherning, som frygter embedsmændenes uafhængighed mere end deres afhængighed; i det hele er der hos bondevennerne frygt for at embedsmændene skal benytte deres indflydelse i Rigsrådet til at få højere løn). Oversigt over forhandlingerne: Neergaard: Under Junigrundloven II, 1, 1916, s. 23-52.

⁴³ Amtmand Orla Lehmann, pastor Fr. Hammerich og redaktør, student Carl Ploug var blandt dem der blev valgt i stedet.

indvendinger i 1855. De var ikke ensbetydende med en underkendelse af den akademiske dannelses værdi i politik; for Plougs og ikke-akademikeren Hages vedkommende tværtimod. Men 1855 var det ikke så nødvendigt at tale om behovet for akademisk intelligens som på Rigsforsamlingen, og 1863, under forhandlingerne i Rigsrådet om novemberforfatningen, vidste i hvert fald alle at oktoberforfatningens valgeregler havde gavnet akademikere og embedsmænd. Hovedsagen var imidlertid nu det nationalpolitiske, regeringen stod stejlt på principperne for det nye Rigsråds sammensætning, deriblandt et antal kongevalgte og oktoberforfatningens census for de umiddelbare valg til Landstinget, og denne gang var der ikke som i Rigsdagen 1855 nogen nationalliberal nejstemme. Selv efter at Rigsrådet havde fået nedsat antallet af kongevalgte og forhøjet antallet af umiddelbart valgte i regeringsudkastets Landsting, lagde J. A. Hansen ikke skjul på sin frygt for bureaukratiets store indflydelse i det nye Rigsråd, og kritik fra det nationalliberale venstre manglede heller ikke. Juristen C. Juel, der tilsidst stemte ja, sagde at forslaget Landsting vilde komme til at rumme summen af landets lærdom og intelligens, blomsten af rigets adel, landets højeste embedsmænd, dets første købmænd og bedste bønder; men han tog Montesquieu til vidne på at hvor der er de fleste vise er der i reglen den mindste visdom, og han ønskede grundlovens valgsystem overført til fællesforfatningen. Ordføreren Krieger fandt det da nødvendigt at minde om at en levende forfatning måtte passe til folket. Det danske folk var ikke blot »et almuesindet folk«, det var også et folk med store agerbrugere, handel, søfart og industri, altsammen interesser som krævede deres udvikling; det var tillige »et kongeligsindet folk« (derfor var det naturligt at have kongevalgte medlemmer) og »et borgerligt kulturfolk« med en overleveret kulturrigdom som vi skulde bevare. »Et lille folk, et lille land trænger frem for alle til at erindre, at der gives uundværlige kraftelementer, der kun kan vindes på åndens enemærker«, sagde han, og han talte om de mænd fra almuens huse som var blevet de første »i kunst og videnskab, i stat og kirke«. Ordene var skruede, men meningen klar. Det var den vi kender allerede fra stændertiden, at de åndelige interesser burde have deres repræsentanter i politik ved siden af de materielle. Kriegers standpunkt var, skriver han i sin dagbog, »konservativt og resigneret«. Samtidig fik han sagt hvor omfattende den »dannelse og intelligens« var som han ønskede repræsenteret.⁴⁴

⁴⁴ Rigsrådstidende 1863, 5. samling, sp. 848 (Juel), 875 ff (Krieger). Se iøvrigt Neergaard: Under Junigrundloven II, 1, s. 715–42, 763–87; A. Thorsøe: Kong Frederik den

Ved forfatningsrevisionen efter krigen ønskede de nationalliberales flertal novemberforfatningens Landsting bevaret i hovedsagen, men den gennemsete grundlov, som de tilsidst stemte for, begunstigede som bekendt valg til Landstinget af andre befolkningsgrupper end embedsstanden. Den blev et udtryk for at stemningen mod embedsmændenes politiske position var overvældende. Den gamle uvillie mod bureaukratiet blandt bondevenner og godsejere blev skærpet og nærmede de to partier til hinanden, da embedsmandspartiets nationale politik, som mange af bønderne havde støttet, slog fejl, og det blev muligt at rkke det forfatningsmæssige grundlag for partiets magt; og de høje konservative embedsmænd så gerne deres nationalliberale kollegers betydning reduceret. Da det konservative embedsmandsministerium Bluhme foreslog en valgretscensus på 2000 rdl. indtægt til landstinget, blev det motiveret med at man vilde embedsmændenes alt for store indflydelse tillivs.⁴⁵ Blandt selve de nationalliberale akademikere havde der som vi har set længe været dem der så skævt til de »lønnede statstjeneres« politiske privilegier. Og i nederlagsstemningen under grundlovsforhandlingerne 1865–66 stod den ene embedsmand efter den anden op og erklærede at det vilde være bedre om embedsmændenes politiske indflydelse var noget mindre. Selv Madvig indrømmede nu at det var noget »stødende« at så mange embedsmænd havde valget til Rigsrådets Landsting. Embedsmændenes tro på deres moralske ret til politisk magt var begyndt at vakle. Det kunde unægtelig også kritiseres at f. e. 7 af landets 20 amtmænd 1865 sad i Rigsrådet i stedet for at passe deres embede, det kunde med grund hævdes at embedsmændene mere end andre var afhængige af regeringen.⁴⁶

Nøje sammenhængende med uvillien mod embedsmændene var den udbredte misfornøjelse med »Københavnriet«. Den ny grundlovs § 38 rettede med bestemmelsen om at samtlige landstingsmænd skulde have

Syvendes Regering II, 1889, s. 954–85; Erik Møller: *Helstatens Fald* I, 1958, s. 580 ff. *Kriegers Dagbøger*, II, 1921, især s. 333 f. M. P. Bruuns *Dagbog*, udg. af Vagn Dybdahl og Birgit Nüchel Thomsen, 1961, s. 48 ff. Om Tscherning jfr. note 40 og Tormod Jørgensen: *Anton Frederik Tscherning*, s. 184.

⁴⁵ Rigsrådstidende, 2. overord. saml. 1864–65, Landstinget, sp. 1084.

⁴⁶ Se f. e. Rigsrådstidende, 2. overord. saml. 1864–65, Folketinget, sp. 1083 f (Kampmann); Landstinget, sp. 726 f (Thorup), 758 (Madvig), 802 f (Ploug), 1102 (Ploug), 1712 (Madvig). Den nationalliberale herredsfoged C. M. Jespersen sagde under behandlingen af udkast til novemberforfatningen i Rigsrådet 1863 at kongevalg ikke burde falde på embedsmænd; i samme anledning fremkom der andre forslag om at begrænse kongens valg af embedsmænd til medlemmer af Rigsrådet (Rigsrådstidende 1863, 5. samling, sp. 702 f., 826). Johan Nicolai Madvig. *Et mindeskrift*, 1955, s. 42 ff. Se iøvrigt om grundlovsforhandlingerne Neergaard: *Under Junigrundloven* II, 2, 1916 og Nils Nilsson Stjernqvist: *Tillkomsten af 1866 års grundlov*, 1955.

fast bopæl i valgkredsen et afgørende slag mod de nationalliberales, akademikernes og embedsmændenes hovedsæde København. Over en halv snes af junigrundlovens akademiker-landstingsmænd fra hovedstadsområdet⁴⁷ var i det mindste lejlighedsvis blevet valgt uden for dette, d.v.s. uden for det egentlige København, 1. kreds med 5 mandater, og 2. kreds, Københavns, Frederiksborg og Holbæk amter.⁴⁸ I eetkammer-rigsrådet 1863 var der blandt samtlige 47 kongerigske medlemmer valgt af kongen, Rigsdagen og ved umiddelbare valg ikke mindre end 25 københavnere. Af dem var 21 akademikere, 16 embedsmænd. Novemberforfatningens Landsting havde ialt 64 kongerigske medlemmer; af dem var 19 københavnere. 16 af københavnernes var akademikere, deriblandt 11 embedsmænd.

Fra oktober 1866 havde det egentlige København af Landstingets 66 mandater de 7. Desuden viste det sig at der regelmæssigt blev valgt et et par Frederiksbergboere i 2. kreds, den ene en akademiker, 1898 endda begge.⁴⁹ Resten af københavnernes havde alene kongevalgene at håbe på. Ingen af de kongevalgte som 1866 gik over fra Rigsrådet til Rigsdagens Landsting var københavnere. Ny kongevalgte københavnske akademikere blev Andæ, Fischer, højesteretsassessor Ussing og højesteretsadvokat Liebe. 1. kreds valgte foruden ikke-akademikeren grosserer Melchior akademikerne Madvig, Krieger, Lehmann, Ploug, David og højesteretsadvokat Brock. Med professor Bjerring og gårdejer H. P. Larsen fra Frederiksberg blev det ialt 13 københavnere, hvoraf 11 akademikere med 7 embedsmænd. Det er forståeligt at Madvig var forbitret over grundlovens § 38. Han kaldte den en plet på forfatningen, et udslag af »misundelse mod den i København koncentrerede masse af intellektuel og materiel udvikling«.⁵⁰

Jo mere Venstre vandt frem på landet, jo skarpere den politiske mod-

⁴⁷ I det følgende betegnes politikere med fast bopæl i dette, altså navnlig i København og på Frederiksberg, som københavnere.

⁴⁸ Disputer Wessely, rådmand Driefer, C. E. Bardenfleth, overretsassessor Flensborg, Carl Ploug, departementschef, senere stiftamtmand Simony, højesteretssekretær J. P. Christensen, højesteretsassessor P. D. Bruun, professorerne Bergsøe, Bjerring og J. E. Larsen, N. F. S. Grundtvig.

⁴⁹ Efter hinanden valgtes i 2. kreds 1866-98 professor Bjerring, overretsjustitiarius Schlegel, højesteretssagfører P. G. C. Jensen og 1898 samtidig med ham birkedommer Høst.

⁵⁰ Rigsrådstidende, 3. overord. saml. 1865, Landstinget, sp. 674 f. Oplysningerne om Rigsrådsvalgene på grundlag af Rigsrådstidende, om Rigsdagsvalgene på grundlag af J. P. Jensen: Valgene til Rigsdagen i 80 Aar. I Rigsrådet 1863 var 9 af de københavnske akademikere, hvoriblandt 7 embedsmænd, valgt af Rigsdagen. Novemberforfatningens Landsting havde ingen rigsdaysvalgte medlemmer.

sætning mellem land og by blev, des mere måtte embedsmændenes håb om at blive valgt bygge på stemmer fra købstæderne. Tilsammen havde købstæderne fra 1866 valgmænd til 9 landstingsmandater, men valgmændene blev fordelt således på de enkelte købstæder at deres faktiske mandattal blev mindre.⁵¹ Oktober 1866 blev der udenfor 1. og 2. landstingskreds valgt 6 embedsmænd med akademisk uddannelse samt (på Færøerne) en sysselmand som ikke var student. Af folketingskredsene havde 1873 kun 5, 1884 6 flertal af byvælgere.⁵² Men i Folketinget holdt embedsstanden nogenlunde stillingen til 1872, takket være nogle embedsmandskandidater af Mellempartiet (som N. C. Frederiksen, Marius Gad og C. V. Nyholm) eller Venstre. Uden for København blev der 1864 valgt 17 embedsmænd til Folketinget, okt. 1866 15, 1872 7 – 3 national-liberale, 2 af Mellempartiet og 2 venstremænd.

ENDNU et par mulige forklaringer på embedsmændenes tilbagegang vil vise sig når vi ser nærmere på de to største grupper af akademisk uddannede embedsmænd, juristerne og præsterne.

Af de 386 akademikere i Rigsforsamlingen, Rigsrådet og Rigsdagen indtil systemskiftet hører de 285 hjemme *før oktober 1866*. Det er bemærkelsesværdigt at mindst 102 af dem eller over $\frac{1}{3}$ under deres politiske liv eller en væsentlig del deraf havde fast bopæl i hovedstadsområdet; de kaldes i det følgende *københavnere*. Til dem regnes ikke provinsboere der kun qva ministre opholdt sig i hovedstaden. 177, hvoraf mindst 91 eller over halvdelen københavnere, sad i Rigsdagen *efter 1866*, og 76 af dem har altså en politisk fortid før den gennemsete grundlov.

Op imod halvdelen af akademikerne var jurister. 1848–1901 var 177 mænd med juridisk embedsexamen medlemmer af vore politiske forsamlinger, omtrent halvdelen københavnere. Da der desuden sad henved et halvt hundrede danske jurister i Rigsdagen, de fleste før 1866, har viden om lov og ret dengang været temmelig udbredt blandt medlemmerne. Af de latinske jurister var der *før 1866* 130, hvoraf 46 alene i Eetkammerriksrådet eller Rigsrådets Landsting, eller alene eller overvejende i Rigsdagens *Landsting*; *efter 1866* 82 (altså 35 gengangere), deraf 35 alene eller overvejende i *Landstinget*. Af jurister i egentlig forstand, d.v.s. fhv. eller fungerende dommere og administrative juridiske embedsmænd

⁵¹ Falbe-Hansen og Scharling: Danmarks Statistik IV, s. 93 f; supplementbind, s. 445 f.

⁵² D.v.s. uden for København. Danmarks Statistik IV, s. 59 f.; supplementbind, s. 434.

(ministerstillingen regnes i den forbindelse ikke for et embede), juridiske professorer samt sagførere med juridisk embedsexamen, var der før 1866 103, under den gennemsete grundlov 65.

Af de egentlige jurister sad før 1866 68 alene eller overvejende i *Folketinget* eller alene i Rigsforsamlingen eller Rigsrådets Folketing, og af dem var mindst de 31 københavnere; 3 var højesteretsadvokater og 4 overretsprokuratorer. Alene eller overvejende i *Landstinget* eller alene i Eetkammerrigsrådet eller Rigsrådets Landsting sad 35, og af dem var mindst 16 københavnere. 3 var højesteretsadvokater og 2 overretsprokuratorer. Efter 1866 var der 41, som kun eller overvejende sad i *Folketinget*, hvoraf mindst 27 københavnere; 6 var højesteretssagførere, 14 overretssagførere, især venstremænd. Alene eller overvejende i *Landstinget* sad 24, deraf 15 københavnere med 4 højesteretssagførere. Det er ejendommeligt at københavnernes vandt så stærkt frem i juristgruppen under den anti-københavnske gennemsete grundlov. Det andet iøjnefaldende træk er de mange sagførere i Folketinget efter 1866, en illustration til det tidligere konstaterede, at embedsmændene gik stærkere tilbage end akademikergruppen som helhed.

Der er endnu en forskel på tiden før og efter 1866. Den gennemsnitlige funktionstid i politik var væsentlig kortere i den første periode. En nem og primitiv udregning på grundlag af det antal hele år hver enkelt repræsentant har været valgt,⁵³ giver følgende resultat for de »egentlige juristers« »politiske levetid«, eller blot levetid, som jeg for kortheds skyld kalder det.

Før 1866: Af dem der alene eller overvejende sad i *Folketinget*, samt i Rigsforsamlingen og Rigsrådets Folketing (»Folketingsgruppen«) havde de 31 københavnere en gennemsnitlig levetid på 5,8 år, altså næsten 2

⁵³ Der tages ikke hensyn til samlingernes længde eller valgmåned. Der regnes fra det kalenderår hvor vedkommende er valgt til det kalenderår hvor hans mandat ophører. Den der bliver valgt i december 1850 og afgår i januar 1851 får ligesom den der bliver valgt i januar 1850 og afgår i december 1851 en politisk levetid på 1 år. Den der sidder 3 år i rigsdagen og i de samme kalenderår i Rigsrådet, får kun tildelt en politisk levetid på 3 år. Den der fungerer både før og efter 1866 får tildelt en levetid indenfor hver periode. – I nogle grupper er der så store afvigelser mellem medlemmernes politiske levetid at gennemsnitstal i sig selv er uden mening. Her er de blot brugt for på en nem måde at illustrere en tendens. Da det for nogle politikere er usikkert hvor de har deres faste bopæl, bør man heller ikke tage for tungt på den her angivne forskel mellem københavnernes og provinsboernes politiske gennemsnitslevetid før 1866; det er dog tydeligt at den peger på noget reelt. – Den længere gennemsnitslevetid i landstinget efter 1866 skyldes tildels de på livstid kongevalgte akademikere. Af dem var der 14 med en funktionstid som kongevalgte indtil 1901 på gennemsnitlig 16 år, for de 7 københavnere på gennemsnitlig 19 år. Jfr. ovenfor s. 425 note 4 og s. 446.

normale valgperioder. De 37 *provinsboere* havde en gennemsnitlig levetid på 3,5 år, altså godt 1 valgperiode. Af dem der alene eller overvejende sad i *Landstinget* eller i Eetkammerrigsrådet eller Rigsrådets Landsting («Landstingsgruppen») havde de 16 *københavnere* en gennemsnitlig levetid på 8,3 år, altså godt 1 normal valgperiode, de 19 *provinsboere* en gennemsnitlig levetid på 5,7 år, altså lidt under $\frac{3}{4}$ valgperiode. I *Folketingsgruppen* levede af *københavnere* 3 kun 1 år, 3 levede 2 år og 2 3 år; af *provinsboerne* levede 14 kun 1 år, 4 levede 2 år og 8 3 år. I Folketingsgruppen havde da 34 eller halvdelen en levetid på højst 1 normal valgperiode; 20 af de 34 boede i Jylland. I *Landstingsgruppen* havde af *københavnere* 5, af *provinsboerne* 11 en levetid fra 1 til 4 år.

Efter 1866 bliver levetiden væsentlig længere og forskellen på københavnere og provinsboere bliver ubetydelig. I *Folketingsgruppen* havde de 27 *københavnere* en gennemsnitlig levetid på 9,2 år, altså godt 3 normale valgperioder, mens de 14 *provinsboere* gennemsnitlig levede 9,1 år. I *Landstingsgruppen* havde de 15 *københavnere* en gennemsnitlig levetid på 16 år = 2 normale valgperioder, mens de 9 *provinsboere* gennemsnitlig levede 15 år. De relativt få juridiske kandidater, 37 ialt i Folketings- og Landstingsgruppen (27 før og 17 efter 1866), som ikke var juridiske embedsmænd eller sagførere, viser samme tendens: relativt mange (12 af 27) havde før 1866 en levetid på 3 år eller derunder og den gennemsnitlige levetid stiger efter 1866. Her er det i Landstinget 7 godsejere med levetid fra 12 til 22 år der vejer til, og i Folketinget journalisterne Bille (14 år), Hørup (16) og N. J. Larsen (20) samt professor cand. jur. William Scharling (22).

Billedet er det samme for de 29 fungerende eller forhenværende læreres vedkommende. 14 (hvoraf 6 københavnere) af de 19 før 1866 har en levetid fra 1 til 3 år (efter 1866: 5 af 15), og gennemsnitslevetiden stiger stærkt efter 1866 (fra 4,8 til 11,6 for Folketings- og Landstingsgruppen under eet), ikke mindst takket være Frede Bojsen (32 år), skolebestyrer Brix (21), fhv. adjunkt Fischer (19), Sofus Høgsbro (35), altså tildels de hel- eller halvprofessionelle politikere.

Fra gruppen af professorer og andre universitetslærere, som jo udelukkende består af københavnere, er Fr. Hammerich medtaget blandt præsterne, og 10 professorer med juridisk embedsexamen blandt juristerne. Tilbage bliver ialt kun 17 personer, 13 før og 9 efter 1866. Gennemsnitslevetiden for de 13 er større end de 9s (8,1 mod 6,1, ligeledes for begge Tinggrupper under eet), åbenbart fordi det er de juridiske professorer Goos (21), Matzen (22) og Nellesmann (31) samt nationaløkonomen cand. jur. Scharling (22) der har den længste politiske levetid

i den samlede professorgruppe efter 1866. Før 1866 er det filologerne Bjerring og Madvig og teologen H. N. Clausen (hver 16 år) samt medicinen Fenger (14) der dominerer. 5 af de 13 før 1866 lever kun 1–2 år.

En stærk stigning af gennemsnitslevetiden efter 1866 (fra 6,5 til 13,1 år) forekommer derimod i den diversegruppe på 86 akademikere, som hverken er jurister, præster, skolemænd eller universitetslærere, bl.a. en del statsvidenskabelige kandidater og mænd uden afsluttende universitetsexamen. Kun 14–15 i gruppen er embedsmænd. Det er den eneste af grupperne der har flere repræsentanter efter end før 1866 (55 mod 45, altså 14 gengangere), og bortset fra præsterne den eneste gruppe hvor københavnernes er de færreste i begge perioder (18 i første og 23 i anden). Før 1866 har københavnernes, efter 1866 provinsboerne den længste gennemsnitslevetid. Før 1866 er der 13 af 45 med en levetid fra 1–3 år, efter 1866 9 af 55; som i andre grupper findes de fleste kortlivede blandt provinsboerne. Af de 32 provinsrepræsentanter efter 1866 er de 26 godsejere, de fleste med lang levetid. 19 af godsejerne sad i Landstinget.

Hvis man for at få to lige lange tidsrum at sammenligne vælger perioderne 1848–66 og 1866–84, skærer man efter 1866 toppen af en del meget lange levetider, men til gengæld udgår nogle korte, og tendensen ændres ikke, selv om den bliver mindre udpræget. Stigningen bliver for gennemsnit af alle jurister fra 5 til 7,4 år, for diversegruppen fra 6,5 til 9,2. Til gengæld forstærkes stigningen naturligvis, hvis man efter 1866 regner med gengangernes samlede levetid fra de blev valgt første gang.

Den ejendommeligste af grupperne er præsterne. 1848–1901 beklædte ialt 74 personer et gejstligt embede i det mindste en del af den tid de sad i Rigsforsamlingen, Rigsrådet eller Rigsdagen, 40 boede i Jylland, kun 5 var københavnere. 9 sad alene i Rigsforsamlingen, 6 alene i novemberforfatningens Rigsråd. 64 forekommer før oktober 1866, 15 efter. Der er 5 gengangere; valgt før 1866 er desuden P. Chr. Zahle, som først fik præsteembede 1879, to år før han forlod Rigsdagen, og som derfor her ikke er regnet blandt præsterne før 1872. 1872–1901 sad kun 9 gejstlige i Rigsdagen. Af de 68 før 1872 (Zahle ikke medregnet) sad 48 kun i Rigsforsamlingen eller Rigsrådets Folketing eller kun eller overvejende i Rigsdagens Folketing, 20 kun eller overvejende i Landstinget eller kun i Rigsrådets Landsting.

Præsterne er gruppen med den laveste politiske gennemsnitslevetid. Folketingsgruppen på 48 har en gennemsnitslevetid på 3,2 år, og 21 medlemmer med en levetid på 1 år, 2 med 2 år og 10 med 3. Endnu mere påfaldende er det at Landstingsgruppens gennemsnitslevetid er så lav

som 3,3 år. Fra 1848 til systemskiftet har kun 4 gejstlige rigsdagsmænd en samlet levetid over 9 år: Grundtvig (10), Linnemann (12) og de to ministre Monrad (20) og Bjerre (12), men kun de to sidste sad uafbrudt mere end 10 år i Rigsdagen.

Politik må ellers i begyndelsen have haft en vis tiltrækning for de gejstlige, som i stændertiden så ofte havde læst og hørt at de burde have fulde politiske rettigheder. 16 sad i Rigsforsamlingen med de to kongevalgte bisper Mynster og Tage Müller i spidsen, men mindst 30–40 præster var opstillet i 1848 uden at blive valgt.⁵⁴ 1849 var mindst 25 præster opstillet uden held, men der blev valgt 3 gejstlige til Landstinget og 15 til Folketinget. Af de 15 forsvandt 9, hvoraf 8 fra Jylland, 1851–52 for bestandig fra Tinget og dansk politik. 2 nedlagde deres mandat, 7 blev ikke senere opstillet, nogle af dem frabad sig genvalg. Tallene på de valgte og tilsyneladende også på de forgæves opstillede sank dog hurtigt. 1852 kom 9 ind i Folketinget, og 3 forsvandt ved opløsningen 1853, de 2 uden senere at søge valg. Til Landstinget valgtes 1853 4, hvoraf 2 næste år nedlagde deres mandat og ikke lod sig genopstille.

Juristerne var mere stabile. Eksempelvis valgtes 1849 af juridiske embedsmænd 7 til Landstinget, en jysk herredsfoged nedlagde sit mandat året efter, men de andre 6 fik en temmelig lang rigsdagskarriere. 16 kom 1849 ind i Folketinget, og af dem forsvandt kun 4 1850–52; 1 døde, 1 blev amtmand i Sønderjylland, 2 jyske herredsfogder trak sig tilbage ved første ordinære valg. Gejstlighedens repræsentation i Rigsdagen blev derimod efterhånden beskeden. 1864 var der i Landstinget og Folketinget tilsammen 7 gejstlige, men mere end dobbelt så mange juridiske embedsmænd. Samtidig var der dog i Rigsrådet 11 gejstlige (mod over en snes juridiske embedsmænd), og standen fik med 11 mand en kort politisk opblomstring i den ekstraordinære rigsdagssamling 1866, hvor en række præster med Grundtvig i spidsen optrådte som nejsigere under sidste fase af grundlovskampen.

Konklusionen kan udtrykkes kort: I akademikergruppen som helhed var København både før og efter 1866 stærkt overrepræsenteret i forhold til befolkningstallet; dette gælder dog ikke præsterne. Før 1866 havde desuden mange akademikere især fra provinsen en meget kort funktionstid i politik, så kort at man vanskeligt kan betegne dem som politikere: de var politiserende jurister, teologer o.s.fr. Det må formodes at en længere funktionstid, alt andet lige, gav større mulighed for at øve politisk indflydelse, i hvert fald i partiet. Talforholdet mellem akademikerne før og

⁵⁴ Iflg. oplysninger i J. P. Jensen: Valgene til Rigsdagen.

efter 1866 er altså næppe et dækkende udtryk for deres saglige betydning i de to perioder – men naturligvis nok for hvad de betød ved afstemningerne. Påfaldende er præsternes korte politiske funktionstid og det at de praktisk taget forsvandt ud af Rigsdagen efter 1872; for 9 mand i løbet af en menneskealder, med en gennemsnitslevetid på knap 2 valgperioder i Folketinget og godt 1 i Landstinget, satte ikke dybe spor i det parlamentariske liv, selv ikke når Monrad var en af de ni.

De mange provinsboere og specielt jyder blandt de kortlivede rigsdagsmænd kunde tyde på at transportforholdene har spillet en rolle. Thomas Larsen gør opmærksom på hvor besværlig forbindelsen mellem København og Nordjylland var inden jernbanenettet i 1860'erne og 1870'erne blev udbygget, og mener at det kan have fået nogle nordjyske rigsdagsmænd til hurtigt at forlade det politiske liv.⁵⁵ Det kan være en del af forklaringen på at provinsboere ofte tidligt afbrød deres politiske karriere, og på de mange københavnere i Rigsdag og Rigsråd. Det kan også have betydet noget at rigsdagsarbejdet tog mere tid end ventet. Junigrundlovens § 24 forudsatte rigsdagssamlinger på normalt højst 2 måneder, men allerede de første samlinger kom til at vare omtrent et halvt år. Det gjorde rigsdagsarbejdet krævende selv for københavnere, og endnu mere tyngende for dem der måtte være så længe borte fra hjem og embede uden engang den mulighed for regelmæssige weekendbesøg som man har i vore dage. Ingen af Oktoberforfatningsrigsrådets samlinger varede over 3 måneder, og gennemsnitsvarigheden af dets 7 samlinger var 2 måneder.

Da vælgerne skulde sende repræsentanter til Rigsforsamlingen og de første Rigsdage, må det mange steder have været naturligt at vælge en anset herredsfoged eller afholdt gejstlig – en praktisk dygtig og egnskendt præst som Peder Neergaard, medlem af amtsrådet, næstformand i landboforeningen, en folkelig grundtvigianer som pastor Hass, en erfaren stænderdeputeret som herredsfoged J. P. With, eller måske blot en embedsmand som man stemte på i mangel af bedre. Men adskillige af de valgte har næppe forestillet sig at rigsdagsarbejdet krævede særlige evner. Et blik på listen over talerne viser at nogle af præsterne (Fuglede, Schiøtt, nejsigeren Bülow) var stumme eller næsten tavse i debatten under hele deres rigsdagstid. En systematisk gennemgang af talerfortegnelserne og listerne over udvalgsmedlemmer vil formentlig afsløre adskillige af deres type, og en undersøgelse af hvem der uden held søgte valg – også af andre grunde ønskelig – vil vise hvor mange der drog samme konsekvens

⁵⁵ Thomas Larsen: *En Gennembrudstid*, II, 1922, s. 107 f.

som de tre præster: at de ikke stillede sig igen. Men her er altså en ny mulig forklaring på at en del af embedsmændene hurtigt forsvandt fra det politiske liv: de egnede sig ikke til det.

Ovenfor er berørt endnu en og måske den vigtigste grund til embedsmændenes tilbagegang i folketinget efter 1866 og navnlig efter 1872: Den skærpede og i provisorietiden forbitrede modsætning mellem land og by, mellem venstreboender og højreborgere. Den ramte embedsmændene, fordi det store flertal af dem synes at være blevet højremænd; men atter her kan kun detailundersøgelser af valglisterne og valgkandidaterne vise i hvilken grad formodningen er rigtig. Præsternes politiske holdning faldt i øjnene i samtiden. F. e. hævdede Monrad i 1880'erne at alle præsterne i hans stift var ivrige højremænd, og Klaus Berntsen nævner i sine Erindringer mange højrepræster på Fyn; da han omtaler den unge kapellan J. H. Monrad i Farum, som havde dragninger mod Venstre, tilføjer han at det dengang (i 1870'erne) var et særsyn at møde præster af den retning i Nordsjælland.⁵⁶

De embedsmænd der sluttede sig til oppositionen blev dårlig tålt af deres egne, og løb en alvorlig risiko hvis de offentlig vedgik deres politiske standpunkt. Monrad kom under pres fra sin sociale gruppe da han tog Venstres parti på Rigsdagen. Også presset ovenfra mærkedes. Niels Neergaard opgav 1885 sin stilling i Statsanstalten for Livsforsikring, fordi hans overordnede vilde hindre hans politiske arbejde: »Det stod mig klart, at så længe jeg var ansat i Statsanstalten, kunde jeg ikke deltage i offentlig Venstreagitatio«. Venstremændene overlærer V. Pingel og pastor Henning Jensen blev i 1880'erne afskediget fra deres embeder af politiske grunde. Kun ganske få embedsmænd af Venstre stillede sig efter 1866 og endnu færre blev valgt. Men der var trods alt adskillige grundtvigske præster som var venstremænd eller i hvert fald ønskede at samarbejde med Venstre. Hvorfor blev kun een af dem valgt mellem 1872 og systemskiftet? Det var den senere radikale kirkeminister M. C. B. Nielsen, bortset fra P. Chr. Zahle den eneste venstrepræst i Rigsdagen i denne periode (valgt 1892). Kun 3 sikre venstrepræster var i samme periode opstillet til Rigsdagen uden at blive valgt, de 2 af dem tidligere

⁵⁶ D. G. Monrad: Breve, udg. af Svend Hauge, 1969, s. 377. Klaus Berntsen: Erindringer I, 1921, s. 176, 192, 197; II, 1923, s. 8, 11, 13, 24 f., 40 ff., 99. Ebba Waaben i Centraladministrationen 1848-1948, s. 130 ff. - Efter at denne afhandling var sat udkom Vagn Dybdahls disputats *Partier og Erhverv. Studier i partiorganisation og byerhvervenes politiske aktivitet 1880-1913*, 1969. Ifølge dr. Dybdahls undersøgelser tilhørte mere end $\frac{1}{5}$ af embedsmændene i slutningen af vor periode Højre, som også var det dominerende parti i bybefolkningen.

rigsdagsmænd. Vilde og kunde bønderne selv, skønt grundtvigianeren Sófus Høgsbro mente at Venstre trængte til flere lærde folk? Eller savnede præsterne lyst, mod eller evne til at gå ind i politik?⁵⁷

Der er endnu den mulighed at embedsmændenes stilling til det politiske liv kan have en vis forbindelse med deres økonomiske forhold. Før man kan få nogenlunde præcise forestillinger om dem, må et vældigt trykt og utrykt kildemateriale bearbejdes. Jeg må nøjes med at gøre nogle bemærkninger om visse gruppers indtægter af deres egentlige embede.⁵⁸

Forholdene var forskellige for de overvejende fast pengelønnede, de væsentlig sportellønnede og dem der delvis blev lønnet i naturalier eller med afgifter som ændredes med konjunkturerne. Centraladministrationens folk havde fået deres gager forbedret under Christian VIII, og selv om den følgende tids lønningslove med deres beskedne dyrtidsregulering næppe bragte dem dækning for prisstigningen, lå de øverste embedsmænd dog endnu i 1850'erne på et relativt højt indtægtsniveau. Den ordinære ministergage blev fra 1850'erne 6000 rdl. Højeste løn var i enevældens sidste år for deputerede 3500 rdl., blev for departementschefer 1860 (i kongerigets ministerier) 3200, 1870 (tillige i finansministeriet) 3400; for kontorchefer henholdsvis 2000, 2000, og 2300. Universitetsprofessorernes gager blev 1858 (lov 12/1) bestemt til mellem 1500 (for de nyansatte) og 2900 rdl. (efter 25 års tjeneste); honorar for forelæsninger blev i det væsentlige afskaffet 1871, men også efter den tid oppebar flere af professorerne visse sportler og emolumenter. For de lærde skolars lærere betød loven 28/3 1855 en forbedring. Højeste løn for rektorer blev 2200 rdl., for overlærere 1600 og adjunkter 1000; de sidste to grupper

⁵⁷ D. G. Monrad: Breve, s. 314, 348, 363, 368, 371, 377 ff. Troels G. Jørgensen: Tre Professorer, 1958, s. 180, 186. N. Neergaard: Erindringer, 1935, s. 140 ff. Om grundtvigske præsters holdning til politik se navnlig A. Pontoppidan Thyssen: Den nygrundtvigske Bevægelse, 1957; om J. H. Monrad bl.a. s. 193. Henning Jensen var afskediget fra sit præsteembede før han blev valgt 1886, og P. Chr. Zahle blev først præst efter at han var valgt sidste gang 1879. 1872-1901 var 9 højrepræster opstillet til Folketinget og til Landstinget uden at blive valgt.

⁵⁸ Da jeg 1945-46 var med til at forberede festskriftet til ministerialsystemets 100 års jubilæum (det her ofte citerede værk Centraladministrationen 1848-1948), håbede jeg at kunne få en statistiker til at undersøge forholdet mellem embedsmændenes og andre befolkningsgruppers indtægter i forrige århundrede. Jeg henvendte mig til professor Nybølle, som imidlertid ikke mente at der var materiale til en sådan undersøgelse før efter 1900. Dengang havde statistikerne endnu ikke dristet sig til at beregne nationalproduktet for sidste trediedel af 19. årh. Jeg er ikke i tvivl om at der i hvert fald efter 1850 findes materiale som det vil lønne sig at bearbejde, i det mindste med det formål at få præcisere viden om størrelsesordenen af væsentlige befolkningsgruppers indtægter og forholdet mellem dem, men en sådan undersøgelse overstiger naturligvis enkeltmands kræfter.

fik tillige andel i skolepengene.⁵⁹ Til de faste gager kom, formentlig ikke mindst for de højeste embedsmænd, indtægter af bierhverv.

For landbrugere var årene fra ca. 1830 til krisen i 1870'erne en økonomisk fremgangstid, der mod periodens slutning skabte en hidtil ukendt pengerigelighed blandt bønderne. Det er formentlig en del af baggrunden for deres voxende politiske selvfølelse. Men også de overvejende sportelønnede embedsmænd, magistrater (borgmestre o.s.v.) og retsbetjente (herredsfogder, birkedommere o.s.v.), forøgede såvidt jeg kan se i hvert fald i 1850'erne deres indtægter mere end priserne steg, hvilket bl.a. hang sammen med at befolkningen og den økonomiske aktivitet voksede samtidig med at embedernes tal blev formindsket ved sammenlægning. Den store gruppe embedsmænd hvis hovedindtægt var afhængig af kapitel-taxterne, d.v.s. flertallet af præsterne, nød naturligvis godt af de stigende kornpriser.⁶⁰

Embedsmændenes økonomiske situation er også karakteriseret ved at forholdsvis mange af de underordnede havde relativt meget høje indtægter. Det omhyggeligt aftrappede lønningssystem vi kender fra vor

⁵⁹ K. F. Hammerich i *Den danske Centraladministration*, 1921, s. 473, 479 f; *Folketingstidende* 1851–52, Anhang B 1084 ff. Ebba Waaben i *Centraladministrationen* 1848–1948, s. 115 ff, 125 ff. H. Matzen: *Kjøbenhavns Universitets Retshistorie* II, 1879, s. 46 f; *Danmarks Statistik* V, s. 13. Motiverne til loven 1855 i *Departementstidende* 1855, s. 55 ff. Her også om at adjunktembedet endnu dengang almindeligt var en overgangsstilling navnlig til præsteembede. – Om ministerialembetsmænds faktiske indtægter jfr. Monrad i *Landstingstidende* 1860–61, sp. 2881.

⁶⁰ Om de enkelte retsbetjentes og magistraters embedsindtægter i gennemsnit henholdsvis for årene 1850–59 og 1855–59 se *Rigsdagstidende* 1859–60 og 1860–61, behandlingen af udkast til Lov ¹⁹/₂ 1861, især 1860–61 Anhang A, 887 ff. Tallene viser stigningen; jfr. også om denne *Landstingstidende* 1860–61, sp. 2520. – Tilsvarende oplysninger om præsteembedernes gennemsnitsindtægt 1855–59 (nettoindtægter med tillæg af midlertidige udgifter som pension til formandens enke, se *Landstingstidende* 1861–62, sp. 38) i forbindelse med behandlingen af kultusminister Monrads forslag til præstelønningslov i *Rigsdagstidende* 1861–62, især Anhang A, 729 ff, og 1862–63, især A 737 ff. Den samlede statistik over embederne gælder flere end de kongerigske og af dem flere (bl.a. de københavnske og bispeembederne) end de knap 1000 embeder på landet og i købstæderne som forslaget vedrører, og som har særlig interesse for os. De samlede tal her er taget fra statistikken for 1864–68, udarbejdet i anledning af et lovforslag om præsteløn 1870, og nemmest tilgængelig i Falbe-Hansen og Scharling: *Danmarks Statistik* V, s. 59 f.; sst. s. 55–72 andre oplysninger om præsternes indtægter. Derimod er tallene for de enkelte gejstlige rigsdagsmænds indtægter hovedsagelig taget fra oplysningerne for 1855–59, der ligger nærmere ved flertallets rigsdagstid. Gennemsnitsudgifterne der bør fradrages udgør iflg. *Danmarks Statistik* V formentlig ca. 10%. De enkelte tal dækker ikke helt de virkelige indtægter, se bl.a. *Landstingstidende* 1861–62, sp. 42 f. om beregningen af avlingsindtægten, men til vort formål, hvor det gælder størrelsesordenen, er de brugelige. – Oversigt over rigsdagsforhandlingerne om lønningslovene i H. J. H. Glædemark: *Kirkeforfatningsspørgsmålet i Danmark*, 1948, s. 495–504.

egen tid, eksisterede ikke for retsbetjente, magistrater og præster. Efter præsternes egne opgivelser havde 454 eller henved halvdelen af de 988 kald på landet og i købstæderne i 1860'erne en bruttoårsindtægt på over 3000 rdl., og 182 lå over 4000, 53 over 5000, 12 over ministergagen på 6000; fra bruttoindtægten må ganske vist trækkes udgifter (bortset fra skatter) på gennemsnitlig godt 10 %. Efter de 157 retsbetjentes og magistraters opgivelser var gennemsnitsnettoårsindtægten for samtlige disse embeder i 1850'erne (årsgennemsnit af bruttoindtægten 1850-59 med fradrag af udgifterne for 1859) godt 3000 rdl., i sidste halvdel af dette årti (1855-59 ÷ udgifter for 1859) næsten 3500. I det sidste femår lå 88 embeder over 3000, 40 over 4000, 17 over 5000 og 5 over 6000 rdl. Til gengæld havde 205 af præstekaldene en gennemsnitlig bruttoårsindtægt og i det sidste femår af 1850'erne 29 af retsbetjent- og magistratsembederne en gennemsnitlig nettoårsindtægt under 2000 rdl.⁶¹

Det vigtigste fra vort synspunkt er imidlertid på hvilket trin i samfundet embedsmændene har befundet sig i økonomisk henseende, og hvordan deres indtægter har bevæget sig i forhold til andre befolkningsgruppers indtægter.

Hvad det første spørgsmål angår tør man med sikkerhed sige at en indtægt på 3-4000 rdl. i 1850'erne og 1860'erne ganske vist ikke var rigdom, men at den dog har placeret sin indehaver i den velstillede middelstand – forudsat at han ikke var en slet økonom og at han var uden betydelige gældsforpligtelser, og disse forholds udbredelse i embedsmandsgruppen kender vi ikke, lige så lidt som vi ved hvilken rolle private formuer har spillet for embedsmændenes økonomi. Ved ligningen til indkomstskat 1870 blev 3779 personer i hele landet ansat til en indtægt over 3000 rdl. M.h.t. indtægtsbevægelsen tyder meget på at forholdene omkring 1870 havde ændret sig til ugunst for embedsmændene. De fastlønnede kom stadig længere bagud i forhold til prisudviklingen, og da priserne i 1870'erne begyndte at falde blev advancementsudsigterne stadig forringet i hvert fald i ministerierne. Ved lov 19/2 1861 blev det bestemt at retsbetjente og magistrater skulde sættes på fast gage efterhånden som embederne blev vakante. Derved blev denne gruppe ikke blot forhindret i yderligere at udnytte befolkningsforøgelsen og den kraftigere økonomiske aktivitet. De hidtil ringest aflagte embeder blev ganske vist forbedret, nogle små embeder blev lagt sammen med andre, men de fleste af de nye faste gager blev ansat lavere end de pågældende embeders

⁶¹ Jfr. note 60. De to gennemsnitstal for hele gruppen af retsbetjente og magistrater: Landstingstidende 1860-61, sp. 2519.

indtægt i slutningen af 1850'erne. Embedsmændene fik mere at gøre og mindre for det.⁶²

Det må også være tilladt at formode at præsternes økonomiske situation er blevet relativt forringet i periodens løb i sammenligning med bøndernes og de store landbrugeres. Ganske vist lykkedes det ikke de national-liberale kultusministre Monrad og Hall at få præsterne sat på fast løn, skønt mange på Rigsdagen delte Monrads opfattelse: at det var urimeligt at enkelte præster skulde være rigeligere lønnet end statens aller højeste embedsmænd, og at gejstligheden burde stilles som andre tjenestemænd på samme trin. Alligevel fik den ikke det fulde udbytte af fremgangen i landbruget. Uden for København fik præsterne omtrent halvdelen af deres indtægt gennem tiende. Næsten al præstetiende blev ydet enten som en fast mængde korn, eller som penge for en fast mængde korn, beløbet beregnet efter årets kapitelstaxt. En stor del af præstegårdene (1870 534, men måske færre i 1850'erne) var bortforpagtede, oftest med en fast kornmængde som væsentligste afgift. For disse ydelsers vedkommende fik præsten altså ingen fordel af den stærke stigning i kornproduktionen fra ca. 1830 til ca. 1870. Fra 1870'erne faldt så kornpriserne, og samtidig kom man ind på at udjævne indtægtsforskellen mellem de gejstlige embeder ved at pålægge de større kald afgifter til fordel for de mindre. Men da var præsterne hørt op med at være en talmæssig betydningsfuld faktor i aktiv politik.⁶³

Alt taget i betragtning er det sandsynligt at embedsmændenes politiske storhedstid 1848–66 har været en periode, da store dele af alle væsentlige grupper af embedsmænd har været relativt godt stillet økonomisk, bedre end i de følgende årtier. På et tidspunkt da akademikernes kulturelle overlegenhed var stor, har mange embedsmænd endnu haft økonomiske forudsætninger for at udnytte denne overlegenhed politisk. Har det betydet noget for gruppens deltagelse i politik?

En sammenhæng er mulig for juristernes vedkommende. Retsbetjen-

⁶² Om ministerialembetsmændene Ebba Waaben i Centraladministrationen 1848–1948, s. 131 f. Indkomstskat: Falbe Hansen og Scharling: Danmarks Statistik IV, s. 277; jfr. Einar Cohn: Økonomi og Politik i Danmark 1848–75, 1967, s. 143 ff. – Naturligvis var der høje embedsmænd som ikke kunde leve af deres gage. Amtmand M. H. Rosenørn i Randers havde gæld trods en embedsindtægt på 4000 rdl., se hans brev til Krieger 27/10 1856 (R. A.). Andre klager: bl.a. fhv. folketingsmand toldkasserer C. F. Holms skrift Om Embedsstanden paa fast Gage (1860), og Madvig – der selv havde besvær med sin økonomi – i Landstingstidende 1860–61, sp. 2529 ff. Jfr. også grosserer Thunes vurdering af 2700 rdl. som en beskeden indtægt, Folketingstidende 1860–61, sp. 4312 f.

⁶³ Monrad: Landstingstidende 1861–62, sp. 51. Se iøvrigt note 60; om tienden jfr. Sigurd Jensen: Fra Patriarkalisme til Pengeøkonomi, 1950, s. 147 ff.

tenes og magistraternes embeder blev ved loven 1861 lønmæssigt inddelt i 5 klasser. 1848–1901 var 40 retsbetjente og magistrater medlemmer af vore parlamentariske forsamlinger, deraf 30 før 1866. Af de 40 sad over $\frac{3}{4}$ i de (senere) 1. og 2. klasses embeder, som i sidste halvdel af 1850'erne havde en gennemsnitsnettoårsindtægt på resp. henved 5000 og lidt over 4000 rdl. Til de 40 er desuden regnet 2 borgmestre i København. Når man tager i betragtning at 19 amtmænd, 9 departementschefer og dermed ligestillede, 16 justitiarier eller assessorer i appelinstanser, samt 2 generaldirektører og en overpræsident i København deltog aktivt i politik, er det klart at det blandt de juridiske embedsmænd først og fremmest var den økonomiske overklasse der lod sig vælge; formentlig kan også de 5 juridiske professorer blandt rigsdagsmændene (Krieger er her regnet til højesteretsassessorerne) betragtes som velsituerede. Blandt sagførerne må i hvert fald de 14 højesteretsadvokater eller -sagførere antages at have hørt til de økonomisk bedrestillede. Men alle disse mænd repræsenterede tilsammen en særlig stor sum af saglig dygtighed og intelligens, og hvilken betydning dette eller deres relativt gode indkomst har haft for at de deltog i politik, lader sig jo ikke måle. Så beskedne som rigsdagsdiæterne var (indtil efter systemskiftet 3 rdl. = 6 kr. mod 4 rdl. i ständerforsamlingerne og tokammerrigsrådet) har en solid indtægt i hvert fald været en fordel for provinsboerne.⁶⁴

Det ser ud til at indtægtsfordelingen mellem de gejstlige politikere ikke var meget forskellig fra fordelingen blandt gejstligheden som helhed; også venstremændene kom fra både små og store embeder. Blandt præster med en funktionstid i politik fra 1 til 3 år før 1872 var der forholdsvis mange (18) med embeder under 2000 rdl. Men de allerfleste af disse kom fra Jylland, hvor flertallet af de magre kald fandtes, og om indtægts betydning i den forbindelse tør man kun sige, at selv for mænd med beskedne levevaner blev et langvarigt fravær fra hjem og embede ikke lettere når pengene var små.

Foruden udgifter til kost og logi måtte i hvert fald adskillige af embedsmandsrepræsentanterne fra provinsen endda bære endnu en økono-

⁶⁴ De overordnede embedsmænd er fordelt en smule tilfældigt på grupperne. Simony er regnet til amtmændene, skønt han tidligere var departementschef, Rotwitt til højesteretsadvokaterne skønt han senere blev amtmand, Klein til dommerne skønt han tilsidst blev overpræsident. Den hyppige overgang fra sagførergering til embede er en af grunde til at det er svært at behandle sagførere og juridiske embedsmænd adskilt. Jfr. note 34 og 39. – Efter 1866 stillede 15 retsbetjente og magistrater sig til Folketinget uden at blive valgt, deraf kun 1 der vides at have tilhørt Venstre. – Medlemmerne af Oktoberforfatningsrigsrådet fik 500 rdl. årligt. Se om diæterne iøvrigt C. G. Holck: Den danske Statsforfatningsret II, 1869, s. 80 f.

misk byrde, som deres københavnske kolleger i almindelighed slap for. Mens embedsmænd i og nær hovedstaden normalt har kunnet deltage i det politiske arbejde uden at forsømme deres egentlige gerning alt for meget, og derfor kunde betragte diæterne som en behagelig biindtægt, risikerede de fjernere boende at blive belastet med udgiften til embedets pasning mens indehaveren var i København. Det lykkedes ikke Tscherning at få en bestemmelse om dette punkt indsat i nogen af forfatningslovene; regeringen foretrak at løse problemet administrativt. Allerede de juridiske embedsmænd i Rigsforsamlingen hvis embede blev varetaget ved konstitution, måtte bære udgifterne herved, og præsterne måtte også betale hvad det kostede at få embedet passet. Oktober 1849 vedtog statsrådet på Madvigs initiativ at en rigsdagsmand først måtte forlade sit embede når foranstaltninger til embedets besøgelse på hans bekostning var godkendt eller truffet af hans foresatte. Nogle gejstlige rigsdagsmænd har til at begynde med klaret sig ved nabopræsters formodentlig næsten eller helt gratis hjælp, men 1851-52 bestemte kultusministeriet at embederne skulde besørges af vikarer, såvidt muligt ledige personelle kapellaner. Selv om de var billige, har extraudgiften nok kunnet afskrække en sognepræst i et magert kald. Hvor store udgifterne har været, hvor streng eller lempelig administrationens praxis var, og om der undertiden er stillet større krav til oppositionens rigsdagsmænd, vil først kunne fremgå af en detaljeret undersøgelse.⁶⁵

DET sidste spørgsmål, hvad det betød at så mange akademikere deltog i politik, kan kun besvares med et temmelig subjektivt skøn.

De fleste af de akademikere som fik væsentlig politisk indflydelse, sad lang tid i Rigsdagen. Adskillige havde en årrække politik som deres vigtigste arbejde og kan for såvidt kaldes hel- eller halvprofessionelle politikere. Det var f. e. blandt Bondevennerne og Venstre Balthazar Christen-

⁶⁵ Statsrådets Forhandlinger 1848-1863, II, 1956, s. 281. Skrivelse fra justitsministeriet til armeens intendantur 18/11 1848 (Algreen Ussings Rescripter og Resolutioner). Skrivelser fra kirke- og undervisningsministeriet til biskoppen i Århus 7/11 1848, til »en skoledirektion« 31/10 1849 (Departementstidende 1849, s. 997), til biskoppen i Ribe 19/2 og 28/7 1851, til biskoppen i Ålborg 30/11 1852 (skrivelserne til biskopperne i Kgl. Rescripter og Resolutioner, Love og Expeditioner Gejstligheden i Danmark vedkommende). Jfr. også C. G. Holck: Den danske Statsforfatningsret II, s. 70 f. – Først da rigsdagsmændene 1920 blev sat på fast gage fik provinsboerne (d.v.s. de der boede mere end 20 km fra Københavns hovedbanegård) et højere vederlag end københavnernes (Den danske Rigsdag 1849-1949, IV, 1949, s. 305). – Da D. G. Monrad i 1880'erne var folketingsmand styrede han om vinteren sit bispembede fra København og visiterede på Lolland-Falster om sommeren (Breve udg. af Svend Hauge, 1969, s. 363 f.). Visse juridiske embedsmænd har måske kunnet klare sig på lignende måde.

sen, Geert Winther, J. C. H. Fischer (senere højremand), Sofus Høgsbro, Frede Bojsen, Viggo Hørup, Niels Neergaard. Af nationalliberale Hall og Monrad, begge fra de blev afskediget 1854, Monrad til 1865; endvidere Lehmann fra han blev minister 1861, Krieger efter 1870, da han forlod højesteret. Af konservative C. A. Bluhme efter Sundtoldens ophævelse, A. S. Ørsted. De nævnte højremænd og nationalliberale blev alle ministre og var alle en tid embedsmænd. Det var politikere af denne type, ikke mindst juridiske embedsmænd, som dominerede de liberale og konservative grupper der havde regeringsmagten i næsten hele perioden 1848-66. Den politikertype der var så almindelig blandt engelske statsmænd i samtiden, mænd der som den yngre Peel eller Gladstone i kraft af arvet rigdom kunde uddanne sig til professionelle politikere fra de unge år, findes ikke hos os. A. W. Moltke, C. E. Frijs eller Estrup ligner dem kun delvis.

Efter 1866 må det have lettet tilnærmelsen og senere sammenslutningen mellem nationalliberale og konservative, at der blandt godsejerne var mange som uden at være embedsmænd havde embedsmandens uddannelse eller dog var akademikere; begge parter talte til en vis grad – men rigtignok også kun til en vis grad – samme sprog.⁶⁶ Før 1866 dominerede akademikere, både de der tilhørte embedsstanden og de der stod udenfor, den politiske debat, og akademikerne gav den nationalliberale gruppe på Rigsdagen og i Rigsrådet en vis ensartet farve. Men det var den specielle embedsmandsholdning der i stor udstrækning kom til at præge de politiske resultater. Det var ikke uden betydning at næsten alle civile ministre til 1865 var embedsmænd, de allerfleste jurister. For så vidt var det mænd med fælles forudsætninger der arbejdede sammen i de konservativ-nationalliberale koalitionsregeringer efter 1848.

Embedsmandsgruppen i politik kom nok for en stor del fra embedsmandshjem, men mange havde slægts- eller familieforbindelse til andre borgerlige erhverv. Af de mere fremtrædende politikere var f.e. byfoged Hother Hage søn af en købmand, bror til storkøbmanden Alfred Hage og gift med en borgerlig godsejerdatter, Frederik Hammerichs far og svigerfar var grosserer, højesteretsassessor P. D. Bruun var bror til landstingsmand, fabrikant, cand. phil. M. P. Bruun og til købmand H. B. Bruun, der var stænderdeputeret og medlem af Rigsforsamlingen. Af ministrene var f.e. A. S. Ørsted søn af en apoteker, Hall og A. L. Casse af håndværkere. Lehmanns svigerfar var storkøbmand, Monrads en velstående murermester, P. G. Bangs proprietær, Simonys tømmer-

⁶⁶ Jfr. Ebba Waaben i Centraladministrationen 1848-1948, s. 130 f.

handler og C. E. Fengers fabrikant.⁶⁷ Også på anden måde havde embedsmændene kontakt med andre befolkningsgrupper. I stænderne og andetsteds i det offentlige liv, i foreningerne og i det nationale arbejde havde de liberale ledere, som for en stor del var eller senere blev embedsmænd, allerede før 1848 samarbejdet med københavnske grosserer og bankdirektører. De fik tidligt politisk støtte fra købstadfolk og borgerlige proprietærer, de brugte bondebevægelsen til at skaffe oppositionen en bredere basis, bondevennerne hjalp dem til at gennemføre junigrundloven, nogle af bondevennelederne og mange af bønderne havde i hvert fald en tid samme ejderdanske mål som de.

En vigtig side af akademikerpolitikernes og specielt embedsmændenes politiske grundanskuelser svarer til denne forbindelse med borgerskabet, hos nogle også til forbindelsen med bondevennerne. Det er læren om middelstanden som nationens kerne, der i 1830'erne og 1840'erne var udbredt blandt de politisk interesserede akademikere herhjemme. Den var – også i Danmark – ældre end Fichtes lære om den lærde som folkets fører, og passede bedre til den trods alt borgerlige indstilling hos de senere førende akademikere, og ikke blot hos dem. For flertallet af de ledende danske politikere fra 1830'erne til 1860'erne, der havde blot en antydning af liberal farve, var det en selvfølge at det var middelstanden man burde styrke og give politisk indflydelse. Det gjaldt ikke alene de egentlige liberale, ældre og yngre, men også f.eks. en konservativ embedsmand som Ørsted og en bondevenneleder som Tscherning. I et tilbageblik på sin politik skrev Tscherning 1864 om den sociale struktur i Danmark omkring 1830, at absolutismen ganske vist havde virket til at udbrede demokratiske anskuelser, men den havde ikke »fremkaldt den middelklasse der er en så nødvendig betingelse for at bære de til en fri forfatning i det hele taget, men især til en fri demokratisk forfatning hørende institutioner«. Landalmuen var stillet som tyende, købstæderne fortrykte, uden initiativ og betydning. Kun en overmægtig hovedstad og »et gennem statsskoler oplært, lavsmæssigt sammenvoxet embedsfolk« ragede op over resten. – Disse mænds vurdering af middelstanden var i god overensstemmelse med en samtidig europæisk strømning, repræsenteret bl.a. af Hegel i Tyskland, Guizot i Frankrig, Macaulay i England.⁶⁸

⁶⁷ Jfr. Sigurd Jensen i *Ståndssamhällets upplösning i Norden*, 1954, s. 31. Om ministerieembedsmændenes fædre og svigerfædre se Henry Stjernqvist i *Centraladministrationen 1848–1948*, s. 173.

⁶⁸ Om opfattelsen af middelstanden i 18. årh. bl.a. Edv. Holm: *Den offentlige Mening og Statsmagten i den dansk-norske Stat i Slutningen af det 18de Aarhundrede*, 1888, s. 24; ved århundredskiftet: *Die Briefe B. G. Niebuhrs I*, 1926, s. 281 (8/5 1801).

At middelstanden er nationens kerne var et slagord, men ikke en frase. Det passede godt til Danmark, der af overklasse i europæisk forstand kun havde de få egentlige storgodsejere og enkelte store forretningsmænd; det sociale grundlag for et toryparti støttet til kronen, kirken, adelen og hæren manglede. Rigtig nok var begrebet middelstand så vagt afgrænset at det tillod flere definitioner. Alle brugere af slagordet var dog enige om at den ideelle middelstand burde være oplyst og mere eller mindre velstående, og de fleste mente at den var den vigtigste garanti for såvel fremskridt som en rolig samfundsudvikling, hvor navnlig ejendomsretten ikke blev røkket i sin grundvold. Linien kan følges tilbage til stændertiden og træder klart frem på den grundlovgivende Rigsforsamling. Uenigheden gjaldt hvilke grupper der hørte til middelstanden, hos hvilken del af standen det politiske tyngdepunkt burde lægges, og hvordan dens politiske indflydelse bedst kunde sikres.

Vistnok de færreste af de liberale akademikere der 1848-49 stemte for den almindelige valgret til begge Rigsdagens Ting og siden svigtede princippet, skiftede mening om hvem der skulde have den politiske magt; de fandt det blot nødvendigt at bruge andre midler til at skaffe dem magten. Det blev skarpt sagt af Orla Lehmann i den sammenstykning af to taler fra 1860ernes begyndelse som under titlen *For Grundloven findes i hans Efterladte Skrifter*. »Det er de begavede, de dannede og de formuende, som i ethvert civiliseret samfund har overvægten i de offentlige anliggenders bestyrelse«, skrev han. Da man gjorde junigrundloven så demokratisk, tog man i betragtning at dannelse kan erhverves på mange måder, og at formuenhed er et relativt begreb. »Men fremfor alt vilde man gøre det til en politisk nødvendighed for den oplyste og besiddende middelstand at vinde almuens hengivenhed og tillid ved en agtelsesfuld og kærlig omsorg for dens vel. Det er for denne pris, men også kun for denne, at ånd og indsigt og rigdom også under en demokratisk forfatning kan bevare deres berettigede overvægt, hvis nødvendighed og nytte folkets sunde sans nok vil erkende, når ikke almuens fra fortiden nedarvede mistænksomhed og misundelse næres og ægges ved de højere samfundsklassers hovmod og herskesyge«. Lighed betød for Lehmann som for andre toneangivende liberale retlig lighed for loven, men socialt og politisk kun fri adgang til samfundsgoderne og til delagtighed i stats-

Tscherning i *Nørrejylland Tidende* 23/4 1864. Om begrebet middelstand i Danmark jfr. Povl Bagge i *Hist. Tidsskr.* 11. rk. III, 1950-52, s. 678 ff. Om middelstanden i Sverige se især Sten Carlsson: *Ståndssamhälle och ståndspersoner 1700-1865*, 1949, og flere af hans senere arbejder.

styrelsen efter enhver evne og dygtighed. Det var alene i den forstand at junigrundloven havde åbnet vejen »til rigdom og velvære, til ære og magt . . . for alle«. ⁶⁹

Flertallet af akademikerne delte i det meste af vor periode uden tvivl den liberale tids respekt for den velstående mand, og mente som Lehmann at formue gav en moralsk ret til at udøve særlig politisk indflydelse; det var vistnok først et godt stykke efter 1866 at en anden opfattelse blev virkelig udbredt i akademiske kredse. Den ideelle begrundelse for det første standpunkt var dels at selverhvervet formue er vidnesbyrd om dygtighed, dels at besiddelsen giver selvstændighed og en videre horisont. 1848-49 var det ikke blot konservative som David, Neergaard og Ørsted der vilde give de formuende med deres mere »frie og udvidede blik« magt. F.e. sagde den nationalliberale Martin Hammerich at klassevalg vilde udelukke »indsigt og formue« fra den anseelse hos masserne »som de har og bør have i det borgerlige samfund«, og hans partifælle Hother Hage mente som han at klassevalg vilde være en hindring for dem som ved dannelse, indsigt og velstand var kaldede til at indvirke på og vejlede folket. Selv den demokratiske grundtvigianer Budstikke-Boisen hævdede at man blot skulde lade de tre samfundsmagter formue, oplysning og billighedsfølelse frit udøve deres indflydelse; så vilde de rigeligt »kunne opveje den numeriske overvægt og fremkalde den rette lighed«. ⁷⁰

De konstituerende egenskaber hos middelstanden blev dog vurderet anderledes af konservative end af liberale. De konservative lagde som man kunde vente særlig vægt på formuen og stabiliteten. For at sikre »den oplyste og velhavende middelstands« indflydelse ønskede Ørsted 1849 et Landsting valgt af store proprietærer, godsejere, mænd fra byerhvervene med en betydelig fast ejendom, og i anden række kapitalister med formuen anbragt i sikre papirer. Han troede at disse vælgeres stilling gav »formodning om, at ejendomsrettens og en fast retsordens beskyttelse,

⁶⁹ Orla Lehmanns Efterladte Skrifter IV, 1874, s. 81 f., 85 f. Jfr. Neergaard: Under Junigrundloven II, 1, s. 805 og Povl Bagge: Studier over D. G. Monrads Statstanker, s. 165.

⁷⁰ Forhandlingerne på Rigsforsamlingen sp. 1850 f. (David), 1954 ff. (Ørsted, jfr. hans Prøvelse af de Rigsforsamlingen forelagte Udkast til en Grundlov og en Valglov, 1849, s. 90), 2209 (Neergaard), 1937 (Hammerich), 2141 (Hage), 2059 (Boisen). Tidligere og senere eksempler: Otto Müller: Om Valgret og Valgbarhed, 1842, s. 15 ff. Rigsrådstidende 1863, 5. ord. samling, sp. 817 (Lehmann). Rigsrådstidende, 2. overord. saml. 1864-65, Landstinget, sp. 462 (Madvig). Johan Nicolai Madvig. Et Mindeskrift, 1955, s. 151. Jfr. replikskiftet mellem Monrad og Tscherning i Folketinget 1853 (Povl Bagge: Studier over D. G. Monrads Statstanker, s. 170): Monrad: »... hvis der var en mand her i landet, der ejede mere end halvdelen deraf, vilde vi dog vist finde det meget

såvelsom en fremadskridende udvikling af samfundsforholdene, må ligge dem på hjerte Navnlig er ejendomsrettens beskyttelse noget, som er alle lige vigtigt«. Det sidste sigtede til bevægelsen blandt bønderne, som han ellers mente i grunden var »måske den mest konservative stand i samfundet«. ⁷¹

De liberale lagde derimod normalt hovedvægten på oplysning og fremskridt, men mødte endnu 1848 og i årene nærmest derefter den vanskelighed at oplysningen var ringe i størstedelen af den økonomiske middelstand på landet og i byerne. Det er karakteristisk at bestyrelsen i Trykkefrihedsselskabet 1847 kaldte selskabets medlemmer »den åndelige middelstand, der ligger mellem de lærde og den egentlige almue«, og til denne gruppe regnede studerende, embedsmænd, godsejere, men kun de anselige købstadsborgere og blot enkelte oplyste bønder. Bondevenneselskabet, der havde Tscherning som formand og Lehmann i bestyrelsen, nævnte derfor som sit første programpunkt 1846 undervisning af bønder og købstadsborgere ud over almueskolen. »Middelskoler« skulde »tilvejebringe en nærmere forbindelse mellem de to store samfundsklasser, der er de vigtigste bestanddele til en kraftig middelstands udvikling«. Monrad regnede endnu 1848–49 hverken bønderne eller flertallet af byhåndværkerne til den oplyste og dannede middelstand. Hans middelstandsbegreb, der utvivlsomt var adskillige andre akademikeres, svarer godt til hvad vi på grundlag af et ganske vist utilstrækkeligt materiale kan skønne om akademikernes familieforbindelser i denne periode. Få år senere mente dog den nationalliberale akademiker Bille at 1855-forfatningens valgretscensus (som Monrad forsvarede) vilde ramme hans eget parti ved at udelukke fra vælgerkorpset »en stor del af landbo- og håndværkerstanden, den middelklasse, i hvilken en konservativ politik her i Danmark må søge sin stærkeste støtte«. Han fandt altså at mange i disse to grupper var oplyste nok til at stemme nationalliberalt. Noget lignende mente hans partifælle Ploug, næppe uden tanke på dem der havde været blandt hans egne vælgere. ⁷²

rimeligt, at han uden valg kom til at tage sæde her i Folketinget eller Landstinget.« Tscherning: »Nej, tværtimod. Han måtte aldrig komme her!«

⁷¹ A. S. Ørsted: *Prøvelse af de Rigsforsamlingen forelagte Udkast til en Grundlov og en Valglov*, 1849, s. 84–91, 101. P. G. Bang i *Landstingstidende*, extraord. session 1855, sp. 176, om valgretscensus til Rigsrådet: »... det er den velhavende middelklasse, og vel at mærke i denne igen frem for de andre den producerende klasse, som disse valg er betroede«. Jfr. P. G. Bang i *Dansk Ugeskrift* 2. r. I, 1842, s. 189 ff.

⁷² Sigurd Nielsen i *Historiske Meddelelser om København* 4. r. IV, 1954–57, s. 330. Tormod Jørgensen: *Anton Frederik Tscherning*, s. 83, 383, 398 f.; jfr. *Rigsrådstidende* 2. overord. saml. 1864–65, *Landstinget*, sp. 242, og *Algreen Ussing* i *Roskilde Stænder-*

Så beskeden af omfang som den »dannede og oplyste« erhvervsdrivende middelstand var i stændertiden og endnu i de første år under den fri forfatning, var det imidlertid for de egentlige liberales ledere nødvendigt at embedsmændene – hvis unge aldersklasser for en ikke ringe del tidligt blev liberale – i stort tal blev draget ind i aktiv politik. Det er især de yngre liberale som fremhæver det, og som før 1848 leder en ihærdig propaganda for at indskærpe befolkningen og embedsmændene selv hvad der er deres ret og pligt; denne propaganda blev fortsat i juni-grundlovens tid. Allerede 1832 mente Orla Lehmann at embedsmændene var »i besiddelse af et åndigt (!) supremati, som synes at give dem en særlig adkomst til at være folkets talsmænd«; han anså dem for at høre med til nationens kerne, »en oplyst og agtværdig middelstand, som i sig har optaget alle de højere stænder«. Åbenbart inspireret af Hegel og af embedsmændenes indsats for den liberale bevægelse i og udenfor stænderne sagde Monrad 1843 noget lignende endnu tydeligere: »Det er fra middelstanden, at den offentlige mening udgår og sætter forneden massens tanker i bevægelse, og indvirker foroven på regeringens beslutninger. Men middelstanden består og bør altid bestå af tvende elementer, af borgerstanden – hvorunder man naturligvis ej ene må forstå købstadsbeboerne – og embedsstanden med undtagelse af dem, der indtager de højeste pladser i samfundet. Denne forbindelse mellem borger- og embedsstanden udvikler sig aldeles naturligt og af sig selv; thi den store klasse af embedsmænd står ved slægtskab og venskab i den nøjeste forbindelse med borgerstanden, de er knyttet så nøje til den ved omgang og lighed i livsstilling, at de vanskeligt kan løsrives fra den. I denne forbindelse ligger nu netop middelstandens store styrke Det borgerlige element er vel i en betydelig grad udviklet, men dog ikke så meget, at det, forladt af embedsstanden, mægter at gøre sig gældende«. Til denne middelstand regnede Monrad de velstillede i byerhvervene og større landbrugere, også flertallet af godsejerne. Det var dem og embedsmændene han i begyndelsen af 1840'erne ønskede at give den politiske magt. Han troede dog på at den politiske oplysning efterhånden vilde brede sig fra middelstanden opad og nedad i folket.⁷³

tidende 1835–36, sp. 844 ff. Povl Bagge: Studier over D. G. Monrads Statstanker, s. 158, 164. C. St. A. Bille: Tyve Aars Journalistik I, 1873, s. 468 f., 477. Ploug i Folketings-tidende, overord. saml. 1855, sp. 478 f., og Rigsrådstidende, 2. overord. saml. 1864–65, Landstinget, sp. 455 f. Sick sst. sp. 449.

⁷³ Om den målt med europæisk målestok beskudte formuedannelse i København ca. 1840–ca. 1870 se Sigurd Jensen i Hist. Medd. om København 4. r. IV, 1954–57, især s. 622, 633 ff. Om de liberale ideers udbredelse i embedsstanden især i mellemkrigstiden,

Dermed er også angivet et par af hovedlinierne i den indre politik, som de liberale akademikere af forskellige afskygninger og specielt de national-liberale førte mellem de slesvigske krige. De ønskede den politiske magt og de havde moralsk ret til den, men navnlig for embedsmændene blandt dem, som var de ledende, var det naturligt at varetage hensynet til staten og samfundet nok så meget som hensynet til deres egen klasse. Også kravet om retfærdighed således som de liberale dengang opfattede det, d.v.s. først og fremmest som krav om lighed for loven, ønskede de i reglen at imødekomme. Hvis de førte klassepolitik var det i hvert fald en middelstandspolitik med bredt sigte, ikke en politik til fordel blot for embedsmænd, grosserere og fabrikanter, endsige for akademikere alene, selv om de var mere tilbøjelige til at støtte kunst og videnskab end bondevennerne og undte statseembedsmænd en smule højere løn end de.⁷⁴

De liberales landbopolitik og kamp for næringsfriheden var en sådan middelstandspolitik. Fæsteafløsningen skulde gøre gårdmændene til en stand af solide selvejere, en begrænset sammenlægningsfrihed forøge antallet af storbønder eller proprietærer, næringsfriheden bl.a. skabe forudsætninger for udvikling af en kraftig klasse af selvstændige erhvervsdrivende og tillige hjælpe til at løse arbejderspørgsmålet. Ved deres positive holdning til en tvangsafløsning af fæstet og ved anerkendelsen af fæsterbefolkningens medejendomsret til fæstegodset viste en række akademikere med juristerne Orla Lehmann, P. G. Bang og J. E. Larsen i spidsen en mere flexibel opfattelse af ejendomsbegrebet end den som blev fremført fra ultrakonservativ side. Men deres politik var i egentlig forstand god konservativ. Det var et bevidst formål for adskillige nationalliberale, konservative med liberal farve (som Bang) og bondevenner at sikre den sociale ro ved at udvikle og styrke en middelstand af land-

da det store flertal af embedsmændene blev nationalliberale, jfr. Neergaard: Under Junigrundloven II, 1, s. 202 f. Orla Lehmann i *Månedsskrift for Litteratur* VII, 1832, s. 156 f., 180 ff. Dansk Folkeblad 1/9 1843. Povl Bagge: *Studier over D. G. Monrads Statstanker*, s. 27 ff., 48; den passus af Hegels retsfilosofi, som Monrad bruger til strøtanke i Dansk Folkeblad 1843, begynder: »I middelstanden, til hvilken statens embedsmænd hører, er statens bevidsthed og den mest fremragende dannelse. Derfor udgør den statens grundstøtte m.h.t. ret og intelligens.« Jfr. bl.a. H. N. Clausen 1838, optrykt i hans *Fædrelandske Forhold og Anliggender*, 1881, især s. 301 ff.; Otto Müller: *Om Valgret og Valgbarhed* 1842, s. 15 f., 23, 75 ff., og *Hist. Tidsskr.* 7. r. VI, 1905-06, s. 335. Også Ørsted, anf. skr. s. 58, 97 f., ønskede naturligvis embedsmænd og fremragende advokater på Rigsdagen, hvor de dog ikke skulde virke ved deres stemmetal, men ved »det lys, som de kunde udbrede« over sagerne; han vilde ved korporationsvalg sikre embedsstanden en beskeden repræsentation.

⁷⁴ Einar Cohn mener at »Ørsteds krav om retfærdighed var et dybtliggende hensyn for lovgiverne« i datiden (*Økonomi og Politik i Danmark 1848-1875*, 1967, s. 147).

boere og byboere med økonomisk interesse i stabile samfundsforhold. Akademikerne, især de liberale, kæmpede her i forreste række. Angsten for den sociale revolution var gået dem i blodet i revolutionernes århundrede.⁷⁵

Denne middelstandspolitik var en politik på langt sigt, og kunde som gennemførelsen af næringsloven mens Krieger var indenrigsminister koste øjeblikkelige ofre af mandater. For denne lovs vedkommende kan man tillige som ved adskilligt af det de liberale foreslog og fik vedtaget bruge ordet idépolitik. Næringsloven var ikke blot en praktisk politisk foranstaltning, den var – som fremhævet af Axel Nielsen – sejren for en videnskabeligt underbygget idé, der for de liberale hørte nøje sammen med den fri forfatning, og som akademikerne gik i spidsen for at virkeliggøre. Næringslovens forfatter, den nationalliberale overretsassessor Otto Müller gav bevæget denne følelse udtryk.⁷⁶

Da de to embedsmænd generaldirektør Sponneck og finansminister Fenger 1863 gennemførte den nye toldlov for monarkiet, satte de hensynet til finanserne, altså til staten, over hensynet til erhvervene og specielt til de nationalliberale grossererere som var radikale frihandelsmænd, og Rigsrådets store flertal fulgte dem.⁷⁷ Den nationalliberale justitsminister, overretsjustitiarius Casses lov om sportellønnede retsbetjentes og magistraters overgang til fast gage skulde dels gavne statskassen, som fremtidig skulde have sportlerne, dels tjene retfærdigheden ved at gøre embedslønningerne mere ensartede. Loven berøvede en gruppe af embeder betydelige indtægter og ødelagde for bestandig muligheden for at skabe en relativt talstærk økonomisk overklasse af juridiske embedsmænd. Alligevel fik den tilslutning hos embedsmænd i regeringen og på Rigsdagen, også fra repræsentanter for den gruppe som loven ramte. Det er et af de bedste eksempler på hvor lidt klasseegoistisk i vulgær forstand de

⁷⁵ Hans Jensen: *Dansk Jordpolitik 1757–1919 II*, 1945, s. 155, 174 ff., 245 ff., 276 ff., 305 ff. Einar Cohn: *anf. skr.*, s. 33 ff., 102 ff. N. Neergaard: *Under Junigrundloven II*, I, 1916, s. 276 ff. Axel Nielsen: *Industriens Historie i Danmark III*, 1944, kap. X. Jfr. Tormod Jørgensen: *Anton Frederik Tscherning*, s. 136, 383 f. 398 f., og Povl Bagge: *Studier over D. G. Monrads Statstanker*, bl.a. s. 50 ff. – For den lavere middelstands oplysning virkede Monrad før 1864 især ved forskellige foranstaltninger til videregående læreruddannelse (Joakim Larsen: *Bidrag til den danske Folkeskoles Historie 1818–1898*, 1899, s. 255 ff.). Overfor statsstøtte til folkehøjskolerne eller deres fattige elever var Hall i samme periode kun »ret forstående«, men i 1870'erne var både han og hans efterfølger som kultusminister (Worsaae) meget positive (Roar Skovmand: *Folkehøjskolen i Danmark 1841–1892*, 1944, s. 111 ff., 225 ff.).

⁷⁶ Se note 75 og Neergaard: *anf. skr.*, s. 287, 293.

⁷⁷ Kjeld Winding: *Frihandelsproblemet i Danmark 1855–1863*, 1959, s. 268 ff.

liberale embedsmænds politik kunde være.⁷⁸ Klasseegoister var heller ikke de akademikere som 1846 støttede forslaget om almindelig værnepligt eller som i martsministeriet sammen med de militære ministre fjernede værnepligtlovudkastets bestemmelse om en lettere militærtjeneste for embedsmænd og skolelærere (Bluhme, Knuth og Lehmann). Den almindelige værnepligt var ikke blot militært hensigtsmæssig eller et middel til at vinde bønderne for den liberale sag. Den betød også at et retfærdighedskrav blev opfyldt, og for det kæmpede liberale akademikere som Lehmann, uden hensyn til at de derved mistede stemmer og opgav deres privilegerede stilling.⁷⁹

De nævnte træk og adskillige tilsvarende, som ønsket om større religionsfrihed og om kvindernes selvstændiggørelse, findes naturligvis ikke hos alle akademikere eller overalt i deres politik, heller ikke alene hos akademikerne. Men selv om det undertiden er svært eller umuligt at afgøre om mere jordbundne interesser, nødvendigheden eller ideelle hensyn har været bestemmende for politiske handlinger, er de sidste hensyn tilstrækkeligt fremtrædende i akademikernes og særlig de nationalliberale akademikeres politik til at det kan siges at den er præget af dem. For de nationalliberale blev det skæbnesvangert at de var afgørende for gruppens landbopolitik. For en snæver partitaktisk betragtning kunde det have været tillokkende at udnytte modsætningen mellem bønder og godsejere. Af samfundshensyn søgte de nationalliberale og andre akademikere tværtimod at løse fæstespørgsmålet, og ønskede her at behandle såvel fæstere som godsejere retfærdigt. Monrads og Lehmanns fæstelov 1861, der gav fæsterne mange fordele og opmuntrede til salg af fæstegårde ved at lade godsejeren få fri rådighed over så meget fæstehartkorn som svarede til $\frac{1}{9}$ af det han havde solgt til brugerne eller deres nærmeste familie, blev en af forudsætningerne for bønders og godsejeres forsoning i Oktoberforeningen. Det nationalliberale akademiker- og embedsmandsparti hjalp ved loven til at undergrave sin egen magtstilling.⁸⁰

Uden et fast flertal i Folketinget – hvor bondevennerne og deres nær-

⁷⁸ Byfoged Hother Hage og borgmester Hertz erklærede sig for lønreformen, se Folketingstidende 1859–60, sp. 4600, og 1860–61, sp. 554.

⁷⁹ Rudi Thomsen: *Den almindelige Værnepligts Gennembrud i Danmark*, 1949. Hans Jensen: *De danske Stænderforsamlings Historie 1830–1848 II*, s. 599. Statsrådets Forhandlinger 1848–1863 I, s. 539. Danske politiske Breve fra 1830'erne og 1840'erne ved Povl Bagge og Povl Engelstoft III, 1949, s. 229, 250 ff, 264.

⁸⁰ Jfr. Hans Jensen: *Dansk Jordpolitik II*, s. 342. – En af de nationalliberale som mest fortjener at kaldes idépolitiker er byfoged Hother Hage, den utrættelige forkæmper for nævningsystemet og offentlighed og mundtlighed i retsplejen.

meste meningsfæller endda 1858–61 havde absolut majoritet – med flydende grænser mellem grupperne og ringe disciplin blandt de egentlige regeringstilhængere, måtte de nationalliberale ministre samarbejde med mænd uden for deres eget parti for at få regeringens forslag nogenlunde uskadt gennem Rigsdagen. Det hjalp at navnlig Lehmann, Monrad og den fødte mægler Hall havde stor personlig autoritet og fremragende parlamentariske evner, men det lettede deres opgave at hovedtrækkene af idégrundlaget på flere områder af den indre politik var fælles for et flertal af rigsdagsmændene. Det var ofte mindre målet end midlerne, mindre principperne end de praktiske enkeltheder og nuancer i udførelsen som det gjaldt at blive enige om, og om dem kunde man hyppigt nå til kompromis. Sådanne fælles ideer var bl.a. den allerede nævnte om middelstanden som nationens kerne, troen på fremskridtet og den økonomiske liberalisme, en ganske vist mere eller mindre udpræget respekt for den private ejendomsret, overbevisningen om at selveje var nationaløkonomisk fordelagtigere end fæste; de allerfleste mente også at der burde være temmelig snævre grænser for statens indgreb i samfundslivet, og at stor sparsommelighed med offentlige midler var påkrævet.

Den nationalliberale gruppe på Rigsdagen spændte fra mænd der stod bondevennerne meget nær, til en konservativ fløj. De nationalliberale embedsmænd i regeringen holdt sig, undertiden vel af nødvendighed, ofte af tilbøjelighed, gerne til en midterlinie, velegnet til kompromis'er der om muligt tog hensyn til begge yderfløje i og uden for partiet. Det var med god grund at de kaldte deres gruppe Centrum. I fæstesagen opgav de med loven 1861 tanken om tvangsafløsning og om en lovbestemt nedsættelse af fæsterens købesum. I næringsloven så de i det store og hele bort fra købstædernes klager men imødekom heller ikke Tschernings krav om en radikalere gennemførelse af næringsfriheden. De skar retsbetjentenes indtægter ned, men ikke så langt som bondevennerne vilde. De var ikke yderliggående doktrinære liberalister som Andræ eller Grundtvig. De liberaliserede toldsystemet, men ikke så meget som storhandelen ønskede. De opretholdt i alt væsentligt enevældens beskyttelse af gårdmandsstanden, og ved junigrundlovens §§ 89–90, indsat af Lehmann, det offentliges forlængst i lovgivningen fastslåede pligt til at sørge for de fattiges underhold og deres børns undervisning.⁸¹ Også hvad åndsfri-

⁸¹ Det er en interessant men vanskelig opgave at undersøge i hvilken grad traditionen fra den sene enevældes bureaukrati efter 1848 mærkes hos embedsmændene og specielt hos dem der blev politikere. Det er sandsynligt at de konservative der selv havde været embedsmænd under enevælden, f.e. P. G. Bang, var påvirket af traditionen.

heden angår blev de distanceret af andre, i dette tilfælde grundtvigianere og bondevenner, men det var dog Hall der som kultusminister gennemførte lovene om sognebåndets løsning, dåbstvangens afskaffelse og ophævelse af dåben som betingelse for børns arveret. I det hele taget nåede de nationalliberale ministre ved at holde sig til midterlinien langt større resultater end yderstandpunkternes folk kunde have gjort, og de fik ført en stor del af deres ideer ud i livet.

Man kan nævne andre træk som karakteriserer mange akademikers optræden i vort parlamentariske liv i ældre tid: den akademiske taleform, blændende analyseret af Sven Clausen,⁸² troen på diskussionens værdi i politik, en vis tilbøjelighed til at lade sig overbevise af argumenter, hos nogle også til at betone hårfine nuancer mellem egen og andres opfattelse, og i det hele til at indtage særstandpunkter uden hensyn til hvad gruppens flertal eller dens ledere mente. Men det er altsammen uvæsentligt i sammenligning med dette: I de år mellem de slesvigske krige, da akademikerne og især embedsmændene blandt dem øvede størst indflydelse på dansk indre politik, d.v.s. da de nationalliberale havde regeringsmagten eller en væsentlig del deraf, følte de sig på den ene side så nært knyttet til andre befolkningslag at deres politik ikke blev virkelighedsfjern; på den anden side handlede de i vigtige spørgsmål mere eller mindre ubundet af egne økonomiske klasseinteresser og snævre partihensyn. De kom derved til at lægge en værdifuld grund for den følgende tids samfundsliv. Efter 1866 blev kårene for en sådan akademisk politik med alment sigte vanskeligere. Efterhånden som partirammerne blev fastere og partimodsætningerne skarpere, måtte akademikerne, hvad enten de var ledere eller menige, i højere grad lade deres politik bestemme af hensynet til partiet. De der som Krieger og Madvig eller andre af de store gamle ikke vilde eller kunde det, blev skudt til side.⁸³

⁸² Den danske Rigsdag 1849-1949, IV, 1949, s. 408 ff.

⁸³ Nogle af synspunkterne i denne afhandling har jeg kortere redegjort for i min tiltrædelsesforelæsning som professor februar 1951.

ZUSAMMENFASSUNG

Die Akademiker in der dänischen Politik des 19. Jahrhunderts

Einige Betrachtungen

DIE Abhandlung befasst sich mit denjenigen Akademikern, d. h. Abiturienten, die Abgeordnete der Ständeversammlungen im Königreich Dänemark und Abgeordnete vom Königreich im Reichsrat, sowie Abgeordnete der Reichsversammlung 1848–49 und des Reichstags bis 1901 waren. Der Verfasser wünscht zur Beantwortung folgender Fragen beizutragen: wie gross die Zahl der Akademiker dieser Versammlungen oder Abteilungen war, weshalb die Akademiker so grossen politischen Einfluss gewannen, wie und warum eine Änderung in der Zusammensetzung der Gruppe der Akademiker, die aktive Politiker waren, entstand, und endlich, was es für die dänische Politik bedeutete, dass so viele Akademiker an ihr teilhatten. Die Arbeit befasst sich hauptsächlich mit diesbezüglichen Problemen im Zeitraum 1830–66.

Von den Dreissigern bis Ende des 19. Jahrhunderts war der Anteil der Sitze der Akademiker innerhalb der dänischen politischen Versammlungen wesentlich grösser als in der ersten Hälfte des 20. Jahrhunderts, und ihr Einsatz an den Debatten und der Ausschussarbeit war während eines grossen Teils der hier behandelten Epoche grösser als es die Zahlen andeuten. Der prozentuale Anteil der Akademiker war am grössten in der Reichsversammlung, im Reichstag in seiner ersten Legislaturperiode 1850–1852 und unter den Abgeordneten vom Königreich im Reichsrat und im Landsting der Novemberverfassung 1864–66. In jeder dieser Versammlungen oder Gruppen hatten sie über die Hälfte der Sitze inne, in den beiden letzteren über zweidrittel. Nach 1866 sank die Zahl der Akademiker im Reichstag, doch benötigten sowohl »Højre« (die Rechte) als »Venstre« (die Linke) sie immer noch.

Einige Gegebenheiten begünstigten im ersten Teil der hier behandelten Epoche die Teilnahme von Akademikern an der dänischen Politik sowie ihren politischen Einfluss. Ausserhalb von Gymnasium und Universität gab es nur wenige Möglichkeiten für eine Ausbildung über die Volksschule hinaus. Abgesehen von Akademikern waren nur wenige daran gewöhnt das Wort zu führen; Kenntnisse der neuen politischen Ideen und der parlamentarischen Sitten mussten aus dem Auslande geholt werden, und ein Teil der Schriften waren fremdsprachlich; juristische Sachkenntnis war wünschenswert bei der Behandlung von Fragen der Gesetzgebung; und endlich war 1848 die dänische Gesellschaft noch ziemlich primitiv, ohne einen kräftigen, wirtschaftlich bedeutenden Mittelstand. Zur gleichen Zeit war das Ansehen der Akademiker im Ansteigen begriffen. Reformen von Universität und Gymnasium um 1800 verbesserten ihre Ausbildung, und die Gruppe erhielt grösseren Zuwachs aus höheren sozialen Kreisen. Obwohl die Gruppe, insbesondere die Beamten, Ende des 18. und Anfang des 19. Jahrhunderts allem Anschein nach ein besonders hohes Mass der Selbstrekrutierung besass, bewahrte sie die Familienbeziehungen zu anderen sozialen Schichten, insbesondere zur Bourgeoisie, und war vor 1848 auf verschiedenen Gebieten des allgemeinen materiellen und geistigen Kulturlebens tätig, nicht zuletzt in

der nationalen Arbeit. Diese Tatsache trug dazu bei, den Erdboden für die Wahl der Akademiker zu den politischen Versammlungen zu bereiten. In derselben Epoche zeigen Änderungen der Rangfolge und Ordenserteilungen, dass die Akademiker in zunehmendem Masse offizielle Anerkennung genossen. Ende des 18. und Anfang des 19. Jahrhunderts wurde ebenfalls der Machtbereich der Akademiker erweitert, indem die Staatsämter in wachsendem Ausmass mit universitätsausgebildeten Juristen besetzt wurden. Ihr Monopol auf das Amt der Richter, eine Reihe von Ämtern der Verwaltung sowie die Beauftragung als Anwälte der Berufungsinstanzen wurde 1821 rechtens.

Wir besitzen Zeugnis davon, dass andere Bevölkerungsgruppen vor 1848 akademische Bildung hoch einschätzten; die Akademiker selber erhielten vermeintlich durch Fichtes Schriften über den Gelehrten und durch Hegels verbreitete Rechtsphilosophie eine Selbstbegründung ihres Glaubens daran, dass akademische Bildung eine der besten Voraussetzungen sei, um an der Politik teilnehmen zu können. Jedenfalls forderte eine Anzahl Akademiker in den Dreissigern und Vierzigern des 19. Jahrhunderts grössere politische Rechte kraft ihrer Position als Akademiker. Insbesondere bei den älteren Liberalen war die Begründung, dass geistige Interessen ebenso wie materielle in den politischen Versammlungen, die auch akademische Sachkenntnisse benötigten, vertreten sein müssten. Diese Auffassung führte u. a. in der verfassungsgebenden Reichsversammlung zu verschiedenen Vorschlägen, um die Vertretung der Akademiker durch Bestimmungen in der Verfassung zu sichern. Die jüngeren Liberalen legten namentlich Wert darauf, dass Akademiker besser als andere im Stande seien, politische Fragen aus der Gesamtperspektive betrachten zu können. Eine dritte und ungenauere Begründung trifft man am häufigsten nach 1848: dass die Politiker in sich allseitige Orientierung und formelle Fähigkeiten zu vereinen hätten – man bezeichnete die Begriffe durch die Ausdrücke »Bildung und Intelligenz« – und dass diese Eigenschaften meistens bei den Akademikern anzutreffen seien.

In bezug auf das Gewerbe war die Zusammensetzung der Akademikergruppe in der Politik nicht einheitlich, je nachdem man sie zur Zeit der Ständeversammlungen, während des Zeitraums zwischen den Kriegen oder nach 1866 betrachtet. In den Ständeversammlungen, wo der Besitz festen Eigentums gewöhnlicherweise die Bedingung der Wahlbarkeit darstellte, war ein wesentlicher Teil der Gruppe Gutsbesitzer. 1848–66 war ein sehr grosser Teil Beamte, nach Prozentsatz am grössten im ersten Reichstag und in den beiden Reichsräten. Die Bedingungen der Reichsratsverfassungen 1855 und 1863 in bezug auf Wahlrecht und Wahlbarkeit waren günstig für die Beamten. Im Reichstag nahm der Anteil der Beamten schneller als derjenige der Akademiker ab, und die 1866-Verfassung erschwerte die Wahl der Beamten, u. a. dadurch dass man die Wahlmöglichkeit der Kopenhagener einschränkte. Kopenhagen, der Hauptsitz der Akademiker und der Beamten, hatte dennoch während der ganzen Epoche eine überproportionale Vertretung innerhalb der Akademikergruppe in Reichstag und Reichsrat. Dies gilt doch nicht für die Geistlichkeit. Überdies hatten die Akademiker der Provinz in den Jahren 1848–1866 eine kürzere durchschnittliche politische Amtszeit als die Kopenhagener Akademiker. Schwierige Transportverhältnisse vor Ausbau des Eisenbahnnetzes und die unerwartet langen Reichstagssessionen nach 1849 trugen wohl zur Entwicklung dieser Tendenzen bei. Auffällig ist nament-

lich die kurze Amtszeit der Geistlichen und die Tatsache, dass sie nach 1872 fast gänzlich den Reichstag verlassen haben. Nach 1870 verschärften sich die Gegensätze zwischen »Venstre« (der Linken) – ab 1872 besass die Linke die Mehrheit im Folketing – und »Højre« (der Rechten). Der Beamtenstand schloss sich überwiegend »Højre« an, und diejenigen Beamten, die sich offen als Anhänger von »Venstre« ausgaben, wurden sowohl von seiten ihrer sozialen Gruppe als von seiten der »Højre«-Regierung Estrup unter Druck gesetzt. Vermeintlich erklären diese Tatsachen im Wesentlichen den Rückgang der Beamten im Folketing in diesem Zeitraum.

Der Zeitraum 1848–66 – die politische Glanzzeit der Beamten – scheint für alle wichtigeren Gruppen der Beamten eine Epoche von relativem Wohlstand gewesen zu sein. Ihre Verhältnisse waren in diesen Jahren besser als in den folgenden Jahrzehnten. Auch diese Tatsache hat wohl für die Teilnahme der Beamten an der Politik eine Bedeutung gehabt. Unter den Juristen liessen sich vor allem die wohlhabenden wählen. Andererseits kam ein wesentlicher Teil derjenigen Geistlichen, die die Reichstagsarbeit schnell wieder verliessen, von den mageren Ämtern in Jütland her. Für sie, wie für andere Beamtenpolitiker der Provinz, ist es eine Sonderbelastung gewesen, dass sie für die Vertretung ihrer Ämter während ihres Aufenthaltes in Kopenhagen selbst aufzukommen hatten.

Schliesslich wird die Frage nach der Bedeutung der Teilnahme so vieler Akademiker an der Politik aufgeworfen. Diese Frage kann zwar nur nach ziemlich subjektivem Ermessen beantwortet werden.

Die meisten von denjenigen Akademikern, die wesentlichen politischen Einfluss erlangten, hielten lange Zeit hindurch ihren Sitz im Reichstag, und etliche von ihnen waren haupt- oder halbberufliche Politiker. Es waren Leute von diesem Typus, nicht zuletzt juristische Beamte, die die liberalen und konservativen Gruppen beherrschten, die während des Zeitraums 1848–66 am Ruder sassen, und die spezielle Beamtenhaltung drückte zu wesentlichem Masse den politischen Ergebnissen ihren Stempel auf.

Die Beamten der Politik kamen noch zu einem Grossteil aus Beamtenfamilien, viele hatten jedoch Verwandten- und Familienbeziehungen zu anderen bürgerlichen Gewerben. Vor 1848 hatten die liberalen Beamten mit Kopenhagener Geschäftsleuten, Leuten der Provinzstädte und bürgerlichen Gutsbesitzern zusammengearbeitet; »Bondevennerne« (die Bauernpartei) halfen ihnen bei der Durchführung der Juniverfassung, und viele der Bauern unterstützten die Eider-Politik. Eine wichtige Seite der Grundanschauung der Akademiker, in Sonderheit der Beamten, entspricht völlig den Beziehungen der Gruppe zur Bourgeoisie, bei einigen auch ihren Beziehungen zu den Bauern. Es stellt die Lehre vom Mittelstand als Kern der Nation dar. Die Mehrheit der führenden dänischen Politiker von den Dreissigern bis zu den Sechzigern des 19. Jahrhunderts mit bloss einer Andeutung der liberalen Farbe befürwortete ganz selbstverständlich die Anschauung, dass man dem Mittelstand Stärke und politischen Einfluss geben müsse. Der Begriff des Mittelstandes ist unklar und gestattet mehrere Definitionen, der ideelle Mittelstand wird jedoch als aufgeklärt und mehr oder weniger begütert aufgefasst, und die meisten waren der Meinung, dies sei die wichtigste Garantie für sowohl Fortschritt als ruhige Entwicklung der Gesellschaft. Von den konstituierenden Eigenschaften des Mittelstandes hoben die Konserva-

tiven besonders Vermögen und Stabilität, die eigentlichen Liberalen normalerweise Aufklärung und Fortschritt hervor. Da der »gebildete und aufgeklärte« gewerbetreibende Mittelstand noch während der ersten Jahre der freien Verfassung von bescheidenem Ausmass war, war es indessen für die liberalen Führer notwendig, dass die Beamten, die sie dem Mittelstand zuzählten, in grosser Zahl in die aktive Politik hineingezogen wurden. Insbesondere die jüngeren Liberalen trieben schon in den Dreissigern Propaganda zu diesem Zweck, und fuhren nach 1848 damit fort.

Dadurch sind auch ein paar Hauptlinien der inneren Politik, die die liberalen Akademiker verschiedener Schattierungen und in Sonderheit die Nationalliberalen 1848–63 führten, umrissen. Namentlich war es für die führenden Beamten unter ihnen natürlich, die Belange von Staat und Gesellschaft wahrzunehmen. Auch der Forderung nach Gerechtigkeit, insbesondere als Gleichheit vor dem Gesetz aufgefasst, wünschten sie gewöhnlich nachzukommen. Insofern sie Klassenpolitik betrieben, war es eine Politik des Mittelstandes mit breiter Sicht. Aus parlamentarischer Notwendigkeit waren die nationalliberalen Minister gezwungen, mit Leuten ausserhalb ihrer eigenen Partei zusammenzuarbeiten, um die Annahme ihrer Gesetzesvorlagen zu sichern. Die Tatsache, dass die Ideegrundlage auf mehreren Gebieten der inneren Politik einer Mehrheit der Abgeordneten des Reichstages gemeinsames Gut war, erleichterte ihnen ihre Aufgabe. Indem sie gewöhnlich eine für Kompromisse wohlgeeignete Mittellinie einhielten, gelang es ihnen, einen grossen Teil ihrer Ideen zur Durchführung gelangen zu lassen.

Während der Jahre zwischen den schleswigschen Kriegen, als die Akademiker und insbesondere die Beamten unter ihnen den grössten Einfluss auf die innere Politik ausübten, d. h. als die Nationalliberalen ganz oder teilweise am Ruder waren, fühlten sie sich den anderen Bevölkerungsschichten so nahe verknüpft, dass ihrer Politik nichts Wirklichkeitsfernes anhaftete, und andererseits handelten sie bei wichtigen Fragen mehr oder weniger ungebunden von eigenen wirtschaftlichen Klasseninteressen oder engen Parteirücksichten. Dadurch gelang es ihnen, ein wertvolles Fundament für das gesellschaftliche Leben der folgenden Zeit zu legen. Mit den festeren Parteirahmen und den verschärften Parteigegensätzen nach 1866 wurden die Bedingungen für eine derartige akademische Politik mit allgemeiner Zielsetzung schwieriger. Die Akademiker hatten sich in höherem Masse den Forderungen ihrer Partei zu unterwerfen. Wer dieser Forderung nicht Folge leistete, wurde zur Seite geräumt.